

BIBΛIOΚΡΙΣΙΕΣ

Bernd Seidensticker, Palintonos Harmonia. Studien zu komischen Elementen in der griechischen Tragödie (Hypomnemata 72), Γοττίγγη 1982. Vandenhoeck & Ruprecht, 80, σσ. 277.

Κατά γενική ὁμολογία τὸ ἔργο τοῦ Εὐριπίδη διακρίνεται ἀπὸ μιὰ πρωτεϊκὴ πολυμορφία, ποὺ καθιστᾷ προβληματικὴ τὴν ἔνταξιν τῶν ἐπιμέρους δραμάτων τοῦ σὲ κάποια συγκεκριμένη κατηγορία. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ δὲν ἀναιρεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ ὅλα τὰ δράματά του, μὲ ἐξαιρέση τὸν σατυρικὸ *Κύκλωπα*, ἔχει δοθεῖ ὁ γενικός, καὶ γι' αὐτὸ ἀσαφής, χαρακτηρισμὸς «τραγωδία». Ἀρκεῖ νὰ δεῖ κανεὶς τὶς κατατάξεις ποὺ ἐπιχειρήθηκαν ἀπὸ τοὺς μελετητές, καὶ τοὺς ἀντιφατικοὺς χαρακτηρισμοὺς ποὺ κατὰ καιροὺς ἀποδόθηκαν σὲ μερικὰ ἔργα, γιὰ νὰ διαπιστώσει χωρὶς δυσκολία τὴ σύγχυση ποὺ ἐπικρατεῖ. Εὐγλωττο παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ περίπτωση τῆς *Ἑλένης*, γιὰ τὴν ὅποια ὁ Whitman σημειώνει χαρακτηριστικὰ: «Although commonly classed as one of the “tragi-comedies”, it has been called everything from a “parody of *Iphigeneia in Tauris*”, a “farce”, “no tragedy”, and “comedy from beginning to end” to “a brilliant failure”, “a powerful and moving drama”, “a comedy of ideas”, “tragedy *manqué*” and a mixture of “theology and irony”»¹. Τὴν ἀμηχανία τῆς ἔρευνας μαρτυρεῖ ἐπίσης καὶ τὸ διαζευκτικὸ συμπέρασμα στὸ ὁποῖο καταλήγει ὁ Sansone, ὕστερα ἀπὸ τὴν προσπάθειά του νὰ προσδιορίσει τὸν χαρακτήρα τῶν *Βακχῶν*: «Either, therefore, the *Bacchae*, this most tragic of plays, has been consistently and grossly misunderstood, or the practice of discovering satyr-play elements in the “non tragic” tragedies of Euripides should be replaced with a more fruitful one»².

Αὐτὴ ἡ ἀμήχανη καί, ἐκ πρώτης ὄψεως, ἀδιέξοδη κατάστασις τῆς ἔρευνας καθιστᾷ ἐπιτακτικὸ τὸ ἐρώτημα ἂν μπορεῖ νὰ ἐξευρεθεῖ μιὰ ἱκανοποιητικὴ καὶ ἐνιαία λύσις, ποὺ θὰ ἐπιτρέψει τὸν ὁμοιόμορφο χαρακτηρισμὸ τῶν ἀμφιλεγόμενων ἔργων τοῦ Εὐριπίδη. Τὴν ἀπάντησις στὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἐπιχειρεῖ νὰ τὴ δώσει τὸ κρινόμενον βιβλίον, ποὺ ὑποβλήθηκε ὡς διατριβὴ γιὰ ὕψησις στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Ἀμβούργου τὸ 1979.

Ἡ βασικὴ θέσις τοῦ βιβλίου εἶναι ὅτι στὸ πρόσωπον τοῦ Εὐριπίδη μποροῦμε νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸν εὐρητὴ τῆς τραγικοκωμωδίας, ἐνὸς λογοτεχνικοῦ

1. C. H. Whitman, *Euripides and the Full Circle of Myth*, Cambridge Mass. 1974, σ. 35. Ὁ συγγρ., ποὺ παραθέτει ἐπίσης αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Whitman, συμπληρῶνει (σ. 154 σημ. 13) αὐτὸν τὸν ἐντυπωσιακὸν κατάλογο μὲ τὴν προσθήκην τῶν χαρακτηρισμῶν “high comedy”, “romantic comedy”, “romance”.

2. D. Sansone, *The Bacchae as Satyr - Play?*, *ICS* 3 (1978) 40-46· τὸ παράθεμα στὴ σ. 46.

είδους που καλλιεργήθηκε ιδιαίτερα στην Ευρώπη και θεωρήθηκε μάλιστα από τον Schlegel και τον Schelling επινόηση των νεότερων χρόνων. Η πρόταση αυτή δεν είναι, βέβαια, καινούρια¹, και κάποιες μεμονωμένες παρατηρήσεις έχουν γίνει ήδη από παλαιότερους μελετητές. Για πρώτη φορά, ωστόσο, επιχειρείται με συνέπεια ή έννοιολογική διασάφηση του όρου «τραγικοκωμικός» με βάση τη συστηματική και εξαντλητική αξιοποίηση των διαθεσίμων αρχαίων κειμένων, τα οποία συζητούνται και ερμηνεύονται, προκειμένου να έντοπιστούν ο τόνος, το ειδικό βάρος και, όπου είναι δυνατό, η πρόθεση του ποιητή ως προς συγκεκριμένους στίχους, ορισμένες σκηνές ή και ολόκληρα έργα.

Σχετικά με τον όρο «τραγικοκωμικός» ο συγγρ. υπογραμμίζει την κάπως γενική και πρωτοβάθμια χρήση των δύο συνθετικών της λέξης, επειδή επιθυμεί να αποφευχθούν άνωφελες εμπλοκές με τη φιλοσοφία της τέχνης ή με σύγχρονους έννοιολογικούς προβληματισμούς. Έτσι τραγικό θεωρείται ό,τι προκαλεί τον έλεον και τον φόβον, ενώ κωμικό ό,τι φέρνει γέλιο γενικά, καθώς και ορισμένες μορφές είρωνείας και παρωδίας ειδικότερα. Όσον αφορά το ύλικό, ο συγγρ. εξετάζει τον Όμηρο και τους τρεις μεγάλους τραγικούς. Η επιλογή του ύλικου καθορίζει και τη δομή του βιβλίου. Έπειτα από μια σύντομη εισαγωγή (σσ. 9-13) ακολουθούν ένα μεθοδολογικό κεφάλαιο με τον απαραίτητο θεωρητικό προβληματισμό για τον όρο και τις εκφάνσεις της τραγικοκωμωδίας (σσ. 14-45), η εξέταση σκηνών από την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* οι οποίες σχετίζονται με το θέμα (σσ. 46-64), η αναζήτηση σχετικών σκηνών στο δράμα του Αισχύλου (σσ. 65-75) και του Σοφοκλή (σσ. 76-88) και, τέλος, το κύριο μέρος της μελέτης, που αναφέρεται στο έργο του Ευριπίδη (σσ. 89-241). Το βιβλίο ολοκληρώνεται με τα συμπεράσματα (σσ. 242-248), με δύο χρήσιμα παραρτήματα για τον διαχωρισμό τραγωδίας και κωμωδίας στην αρχαία ελληνική δραματική θεωρία (σσ. 249-260) και για τη θεωρία της τραγικοκωμωδίας από τον 15ο ως τον 18ο αιώνα (σσ. 261-271), και με τον πλούσιο βιβλιογραφικό πίνακα (σσ. 272-277).

Η αναζήτηση τραγικοκωμικών στοιχείων στον Όμηρο είναι απόλυτα δικαιολογημένη, αφού ο μεγάλος επικός ποιητής υπήρξε, όπως όρθα τον χαρακτήρισε ο Πλάτωνας, αρχηγέτης και δάσκαλος των τραγικών, οι οποίοι αναγνώριζαν την οφειλή τους απέναντί του. Περίφημη είναι η σκηνή του αποχαιρετισμού του Έκτορα και της Ανδρομάχης στο Ζ της *Ιλιάδας*. Σε μια ατμόσφαιρα βαριά από τη θλίψη του αποχωρισμού των δύο συζύγων ο άδικαιολόγητος φόβος που προκαλεί στον μικρό Αστυάνακτα ή θέα της περικεφαλαίας του πατέρα του κάνει τη δακρυσμένη Ανδρομάχη να γελάσει. Η δξύμωρη φράση *δακρυόεν γελάσασα* (Ζ 484) αποτυπώνει με ενάργεια την ανάμικτη συναισθηματική κατάσταση των προσώπων και επιτείνει την τραγικότητα του αποχωρισμού. Το παράδειγμα αυτό αποτελεί στον Όμηρο τη μοναδική περίπτωση σύζευξης του τραγικού και του κωμικού στοιχείου· στίς

1. Βλ. γενικά έργα όπως η *Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, Princeton 1974, σ. 895 Β, στο λ. Tragicomedy: «The idea of t. as poetic drama that combined elements of both tragedy and comedy was at least as old as Euripides and Aristotle».

υπόλοιπες περιπτώσεις έχουμε παρατακτική παράθεση τῶν δύο στοιχείων, ἢ ὅποια ἀποσκοπεῖ εἴτε στὴν προετοιμασία γιὰ τὰ ἐπόμενα εἴτε στὸν ἀναδρομικὸ φωτισμὸ μιᾶς προηγούμενης σκηνῆς. Τὸ βέβαιον, πάντως, εἶναι ὅτι σὲ ὄλες τὶς περιπτώσεις (ὁ συγγρ. ἐξετάζει, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σκηνὴ στὸ Ζ, τὰ ἀκόλουθα χωρία: Α 571-600· Β 211-277· Ξ 153-360· Φ 391-520· Θ 266-366· ι 105-566· σ 1-119) ἡ παρουσία τοῦ κωμικοῦ στοιχείου μπορεῖ νὰ κλιμακώσει τὴν τραγικότητα μιᾶς σκηνῆς, καὶ ἀντίστροφα: τὸ τραγικὸ στοιχεῖο μπορεῖ νὰ ἐνισχύσει τὴν κωμικότητα μιᾶς κατάστασης. Γιὰ νὰ γίνει σαφέστερη ἡ τελευταία ἀφοριστικὴ διαπίστωση θυμίζω τὴ σκηνὴ τοῦ Θεοσίτη στὸ Β τῆς Ἰλιάδας. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση τοῦ προσώπου αὐτοῦ εἶναι γελοία, καὶ ἡ παρουσία του ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους ὀνομαστοὺς ἥρωες ἀποτελεῖ, ἀσφαλῶς, χτυπητὴ παραφωνία. Ὅταν ἡ συμπεριφορὰ αὐτοῦ τοῦ ἀντι-ἥρωα ἀπέναντι στὸν Ἀγαμέμνονα γίνεται ἀπαράδεκτη, ὁ Ὀδυσσεὺς τὸν ξυλοφορτώνει, καὶ οἱ Ἀχαιοὶ ἀχνόμενοι περὶ αὐτῶ ἠδὺ γέλασαν (270). Ὡστόσο, οἱ αἰτιάσεις τοῦ Θεοσίτη δὲν εἶναι ἀβάσιμες, καὶ αὐτοὶ ποὺ γελοῦν μὲ τὸ κατάντημά του σύντομα θὰ χάσουν τὴ ζωὴ τους. Μὲ αὐτὴ τὴν προοπτικὴ ἰδωμένη, ἡ σκηνὴ τοῦ Θεοσίτη ἀποκτᾶ, παρὰ τὴν κωμικὴ τῆς ἐπιφάνεια, τραγικὸ βάθος.

Οἱ δύο μεγάλοι ὁμότεχνοι τοῦ Εὐριπίδη διακρίνονται κυρίως γιὰ τὴ ρεαλιστικὴ ἠθογράφηση τῶν προσώπων, ἢ ὅποια ἐμπεριέχει κωμικὰ στοιχεῖα (πρβ. τὴν Κίλισσα στὶς Χοηφόρες τοῦ Αἰσχύλου καὶ τὸν Φύλακα στὴν Ἀντιγόνη τοῦ Σοφοκλῆ), ἀλλὰ δὲν δημιουργεῖ γνήσιες τραγικοκωμικὲς καταστάσεις, ὅπως συμβαίνει στὰ ἔργα τοῦ νεότερου τραγικοῦ (ὁ συγγρ. ἐξετάζει χωρὶα ἀπὸ τὶς Τρωάδες, τοὺς Ἡρακλεῖδες, τὸν Ὁρέστη καὶ τὶς Βάκχες, καθὼς καὶ τὰ δράματα Ἀλκίση, Ἑλένη, Ἰφιγένεια ἢ ἐν Ταύροις καὶ Ἴων στὸ σύνολό τους), ὁ ὁποῖος, ὅπως τονίστηκε, ἀποτελεῖ καὶ τὸν εἰσηγητὴ τῆς τραγικοκωμωδίας στὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας.

Γενικά, ἡ πραγμάτευση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν συγγραφέα εἶναι εὐστοχη, σαφὴς καὶ πειστικὴ, πλούσια σὲ λεπτὲς παρατηρήσεις, χωρὶς πλατειασμούς, ἐπαναλήψεις ἢ ἐρμηνευτικὲς ὑπερβολές. Θαυμάσιες εἶναι οἱ προκαταρκτικὲς θεωρητικὲς σκέψεις τοῦ συγγρ. (σσ. 14-45), ποὺ δὲν προϋποθέτουν μόνον ἰδιαίτερη ἀφαιρετικὴ ἱκανότητα ἀλλὰ καὶ ἀριστη γνῶση τῆς θεωρίας τῆς λογοτεχνίας. Ἀπόλυτα θετικὰ στοιχεῖα εἶναι ἐπίσης ἡ ἐπίγνωση τοῦ συγγρ. ὅτι ἡ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν κειμένων συνεπάγεται ἀναπόφευκτα ὀρισμένα ὑποκειμενικὰ κριτήρια, καὶ ἡ ἀποφυγὴ ἐκβιασμοῦ τῶν δεδομένων, προκειμένου νὰ εὐνοηθεῖ ἡ δική του θέση. Δὲν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα σημαντικὸ βιβλίον, ποὺ ὄχι μόνον συνοψίζει καὶ κωδικοποιεῖ τὶς ὡς τώρα γνώσεις μας, ἀλλὰ καὶ τὶς προάγει σὲ ἀποφασιστικὸ βαθμῶ.

Μὲ αὐτοὺς τοὺς ὅρους εἶναι εὐνόητο ὅτι οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἀκολουθοῦν δὲν ἀποσκοποῦν στὴ μείωση τῆς ἀξίας τοῦ βιβλίου ἀλλὰ στὴ συνέχιση τοῦ διαλόγου γιὰ τὰ γοητευτικὰ προβλήματα ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ θέτει ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ τραγωδία στοὺς μελετητὲς τῆς.

Σ. 53. Ἡ ἄποψη τοῦ συγγρ. ὅτι στὸν Ἔκτορα τοῦ Ἀστυδάμαντα ὁ Ἀστυάναξ ἐκδήλωνε τὸν φόβο του, ὅπως στὸν Ὀμηρὸ, δὲν μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ μὲ βάση τὶς ὑπάρχουσες ἀποσπασματικὲς πληροφορίες. Σύμφωνα μὲ τὸ ἀπ. 2 Snell ὁ ἥρωας ἀπευθύνει σὲ κάποιον ὑπῆρέτη τὰ ἀκόλουθα λόγια:

δέξαι κνήν μοι πρόσπολ' † εμονδε
 <μή> και φορηθῆ παῖς.

Ἄν αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα ποῦ παραδίδουν ἐφθαρμένο τὰ ἀρχαῖα Σχόλια στὸ Z 472 τῆς Ἰλιάδας ἔχει διορθωθεῖ ὀρθὰ ἀπὸ τὸν Porson καὶ ἔχει συμπληρωθεῖ εὐστοχα ἀπὸ τὸν Cobet¹, τότε ὁ Ἀστυδάμας παριστάνει τὸν Ἐκτορα νὰ προσπαθεῖ νὰ ἀποφύγει νὰ τρομάξει τὸν γιό του, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι ἀπαράιτητο νὰ βρίσκεται στὴ σκηνή. Ἴσως πρόθεση τοῦ ποιητῆ ἦταν ἀπλῶς νὰ ὑπομνήσει στὸ κοινὸ του τὴν πασίγνωστη ὁμηρικὴ σκηνὴ τοῦ ἀποχωρισμοῦ σύμφωνα μὲ τὴ γνωστὴ πρακτικὴ τῆς ἀρχαίας τραγωδίας νὰ κάνει ἀναφορὲς σὲ προγενέστερα ἔργα (βλ. π.χ. Ε. Φοίνισσες 748-52 ~ Α. Ἐπιτὰ 375 κ.έ.· Ε. Ἠλέκτρα 515 κ.έ. ~ Α. Χοηφόρες 168 κ.έ.).— Γιὰ τὴν τύχη τοῦ ὁμηρικοῦ προτύπου τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ βλ. G. M. Kirkwood, *Homer and Sophocles' Ajax, Classical Drama and its Influence* (τιμ. τόμος Η. D. F. Kitto), Λονδίνο 1965, σσ. 51-70· πρβ. καὶ R. Weil, *Dans les bras d'Ajax?* (*Sophocle Ajax* 545 sq.), *RPh* 51 (1977) 202-206. Γιὰ τὸν Ἐκτορα τοῦ Ἀστυδάμαντα βλ. τώρα G. Xanthakis - Karamanos, *Studies in Fourth - Century Tragedy*, Ἀθήνα 1980, σσ. 162 κ.έ.

Σ. 67 σημ. 16. Σχετικὰ μὲ τὴ χρῆση τοῦ τροχαίου τετραμέτρου στὴν τραγωδία καὶ τίς ἀπόψεις τοῦ Ἀριστοτέλη γι' αὐτό, ἀξιοσημειώτες εἶναι οἱ σκέψεις τοῦ R. Kannicht, *Gnomon* 45 (1973) 117.

Σ. 69 καὶ σημ. 22. Δύο φορές γίνεται ἀπὸ παραδρομὴ ἀναφορὰ στοὺς Πέρσες καὶ ἔχι στίς Φοίνισσες τοῦ Φρυγίου.

Σ. 73 σημ. 36. Ὁ συγγρ. ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἐμφάνιση τῆς Κίλισσας καὶ ἡ ρεαλιστικὴ ἠθογράφησή της στίς Χοηφόρες τοῦ Αἰσχύλου δὲν εἶναι τελείως ἀπαραίτητα καὶ ὅτι ὁ ποιητὴς θὰ μπορούσε νὰ προσθέσει στὰ λόγια τῆς Κλυταιμῆστρας (716-8) τὴν πληροφορία ὅτι ἡ βασίλισσα ἔχει στελεεῖ ἤδη κάποιον γιὰ νὰ καλέσει τὸν Αἰγίσθο ποῦ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸ παλάτι. Αὐτὴ ἡ ὑποθετικὴ λύση παρουσιάζει, ὡστόσο, μερικὰ προβλήματα. Ὁ ποιητὴς εἰσάγει τὴν Κίλισσα γιὰ νὰ περιγράψει ὅσα συμβαίνουν στὸν ἐξωσκηνικὸ χῶρο, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποῦ ὁ Ὀρέστης καὶ ὁ Πυλάδης βρίσκονται μαζί μὲ τὴ βασίλισσα στὸ σκηνικὸ οἰκοδόμημα. Ἡ ἐμφάνιση τῆς Κίλισσας εἶναι κάπως ἀπροσδόκητη, ἰδιαιτέρα μετὰ τὴν προσευχὴ τοῦ χοροῦ, ὅπου ἐπισημαίνεται ἡ κρισιμότητα τῆς στιγμῆς (725-7 *ν ὕ ν ἐπάκουσον, ν ὕ ν ἐπάρηξον* / *ν ὕ ν γὰρ ἀκμάζει Πειθῶ δολίαν / ξυγκαταβῆναι* κτλ.), ἀλλὰ εἶναι ἀπαραίτητη, γιὰτὶ περιγράφει τὴν ψυχικὴ κατάσταση τῆς Κλυταιμῆστρας (737-41) καὶ γιὰτὶ θὰ συντελέσει στὴν εὐκολότερη ἐξουδετέρωση τοῦ Αἰγίσθου, ὁ ὁποῖος, παρὰ τὴν ἐντολὴ τῆς βασίλισσας, θὰ κληθεῖ νὰ ἐμφανιστεῖ χωρὶς τοὺς σωματοφύλακές του. Τὸ ἴδιο ἀπροσδόκητη εἶναι καὶ ἡ ἐμφάνιση τῆς Ἠλέκτρας στὴν ὁμώνυμη τραγωδίᾳ τοῦ Σοφοκλῆ. Καὶ ἐκεῖ ἡ στιγμὴ εἶναι κρίσιμη, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Παιδαγωγοῦ (1368-9): *ν ὕ ν καιρός ἔρδειν* / *ν ὕ ν Κλυταιμῆστρα μόνη* / *ν ὕ ν οὔτις ἀνδρῶν ἔνδον*. Καὶ ἐκεῖ βγαί-

1. Ὁ H. Erbse, στὴν ἔκδοσή του τῶν ὁμηρικῶν σχολίων, προτιμᾷ νὰ μὴ διορθώσει τὴν παράδοση καὶ τυπώνει τὸ κείμενο ὡς ἐξῆς: *δέξαι † κοινήν μοι πρὸς πόλεμον δὲ και φορηθῆ παῖς*.

νει ή Ἡλέκτρα ἀπροσδόκητα καὶ περιγράφει σύντομα τὴν κατάσταση στὸ παλάτι (1400-1). Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο σκηνές ἐγκριταί στὸ γεγονός ὅτι στὴν Ἡλέκτρα ἐπίκειται ἤδη ὁ φόνος τῆς Κλυταιμῆστρας πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή τοῦ Αἰγίσθου, ἐνῶ στὶς Χοηφόρες ἡ δολοφονία τῆς βασιλισσας ἀκολουθεῖ τὴν ἐπιστροφή τοῦ ἔραστῆ τῆς, προϋποθέτει δηλαδὴ τὴν πρόσκλησή του ἀπὸ τὴν Κλίσισα.

Σ. 79. Ὁ συγγρ. νομίζω ὅτι ἀδικεῖ κάπως τὸν Λίχα, ὅταν γράφει γι' αὐτόν: «[Er] hat keine Gelegenheit ausgelassen, jederman Herakles' jüngste Abenteuer zu berichten und dabei die seine Zuhörer gewiss besonders interessierende pikante Iole-Geschichte nicht ausgelassen (188 ff.)». Καταρχῆν δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο ὅτι οἱ στίχοι 188 κ.έ. ἀναφέρονται στὴν Ἰόλη, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει κανένας σχετικὸς ὑπαινιγμὸς πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Εἶναι ἐνδεικτικὸ π.χ. ὅτι ὁ Γ. Μιστριώτης στὴ σχολιασμένη ἔκδοση τοῦ ἔργου (Ἀθήνα 1901, σ. 78) παρατηρεῖ: «Μετὰ τὸν πόλεμον οἱ ἄνθρωποι ἀπλήστως ἐπιθυμοῦσι νὰ μάθωσι τὰ κατὰ τοὺς οἰκείους», δὲν συνδέει, ἐπομένως, τοὺς στίχους αὐτοὺς μετὰ τὴν Ἰόλη. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη δεχτοῦμε ὅτι τὸ συγκεντρωμένο πλῆθος ἐπιθυμεῖ νὰ κορέσει τὴν περιέργειά του ζητώντας πληροφορίες γιὰ τὴν ὁμάδα τῶν αἰχμαλώτων, αὐτὸ δὲν ἐπηρεάζει ἀρνητικὰ τὴν ἠθογράφηση τοῦ Λίχα.

Σ. 79 σημ. 17. Γιὰ τὰ καθησυχαστικὰ λόγια τῆς Δηιάνειρας πρὸς τὸν Λίχα (436 κ.έ.), μετὰ τὰ ὅποια ἀποσκοπεῖται ἡ ἐκμαιεὺση τῆς ἀλήθειας, βλ. U. Parlavantza-Friedrich, *Täuschungsszenen in den Tragödien des Sophokles*, Βερολίνο 1969, σσ. 22-24.

Σ. 82-3. Γιὰ τὴν ἠθογράφηση τοῦ Φύλακα στὴν Ἀντιγόνη πρέπει συμπληρωματικὰ νὰ ληφθεῖ ὑπόψη τὸ γεγονός ὅτι αὐτὸς ποὺ μετὰ τὴν ἐμφάνισή του μετὰ τὴν ληψὴν ὅτι σὲ καμιά περίπτωση δὲν θὰ ξαναεμφανιζόταν (327-9 *ἐὰν δέ τοι ληφθῆτε καὶ μή... οὐκ ἔσθ' ὅπως ὄψη σὺ δεῦρ' ἐλθόιτα με*) ἔρχεται συνοδεύοντας τὴν Ἀντιγόνη γεμάτος περηφάνια γιὰ τὴ σύλληψη τῆς ἡρώιδας. Ἐνῶ στὴν πρώτη ἐμφάνισή του ἡ περιπλοκὴ διατύπωση καὶ οἱ περίτεχνες ὑπεκφυγές καθυστεροῦν τὴν ἀγγελία τῆς δυσάρεστης εἰδησης γιὰ τὴ συμβολικὴ ταφή τοῦ πτώματος τοῦ Πολυνείκη, τὴ δεύτερη φορὰ ζητᾷ μετὰ αὐτοπεποίθησιν καὶ μετὰ λόγια κοφτὰ νὰ δεῖ τὸν Κρέοντα (*ἀλλὰ ποῦ Κρέων;*).

Σ. 92 σημ. 3. Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ χάσματος στοὺς Ἡρακλεΐδες πρόσθεσε: A. Lesky, On the Heraclidai of Euripides, *YCLS* 25 (1977) 227-238 καὶ τὴν πειστικὴν, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀπάντησιν τοῦ H. Erbse, Über die "Herakleiden" des Euripides, *Ausgewählte Schriften zur klassischen Philologie*, Βερολίνο - Νέα Ὑόρκη 1979, σσ. 126-138.

Σ. 145 (Ἀλκίση). Θὰ δυσκολευόμουν νὰ δεχθῶ τὴν ἄποψιν τοῦ συγγρ. ὅτι ἡ ἀναφορὰ στὸν Ὀρφέα γίνεται γιὰ νὰ ἐξαρθεῖ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ μυθικὸ πρόσωπο καὶ τὴ στάση τοῦ Ἀδμητου: Ἐνῶ δηλαδὴ ὁ Ὀρφέας προσπαθεῖ νὰ ἀποσπᾷ τὴν Εὐρυδίκη ἀπὸ τὸν Θάνατο μετὰ κίνδυνον τῆς ζωῆς του, ὁ Ἀδμητος ἀφήνει τὴν Ἀλκίση νὰ πεθάνει, γιὰ νὰ σωθεῖ ὁ ἴδιος. Προσωπικὰ θὰ ἔπεινα νὰ πιστέψω ὅτι ἡ ἀναφορὰ στὸν Ὀρφέα δὲν εἶναι πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν εὐχὴ τοῦ χοροῦ (455 κ.έ.): *εἴθ' ἐπ' ἐμοὶ μὲν εἴη, / θνητῶν δέ σε πέμψαι / φάος ἐξ Ἀΐδα τεράμων / καὶ Κωκυτοῖο ῥέεθρον / ποταμῶν νεοτέρων τε κόπται* (πρβ. καὶ 122 κ.έ.). Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἀδμητος κάνει μιὰ ὑπόθεσιν (*εἰ... παρῆν, κατῆλθον ἂν 357 κ.έ.*) ποὺ ἀντίκειται στὴν πραγματι-

κότητα περισσότερο τονίζει την ανεκπλήρωτη επιθυμία του για κατοχή ιδιοτήτων που δεν διαθέτει και λιγότερο αποσκοπεί στην αντιπαράθεση των δύο προσώπων, για να καταδειχτεί ο έγωιστικός χαρακτήρας του βασιλιά των Φερών.

Σ. 149. Η άποψη του συγγρ. ότι ο "Αδμητος φιλοξενώντας τον 'Ηρακλή παραβαίνει την υπόσχεση που έδωσε στην έτοιμοθάνατη γυναίκα του ότι θα απαγορέψει τις διασκεδάσεις χρειάζεται, πιστεύω, κάποιες διευκρινιστικές σκέψεις. Η φιλοξενία είναι απαραίτητο στοιχείο όχι μόνο για τη συμπαθητική ήθογράφηση του βασιλιά αλλά και για τη μελλοντική στάση του 'Ηρακλή απέναντι στον "Αδμητο. Για να το διατυπώσω επιγραμματικά: χωρίς φιλοξενία, καμιά δυνατότητα σωτηρίας. 'Ο ίδιος ο "Αδμητος, άλλωστε, δέν συμμετέχει σέ κώμους, δέν χαίρεται τή μουσική και δέν έχει εύθυμη διάθεση (βλ. 343-7)· αντίθετα, δίνει έντολες να δηγήσουν τόν ξένο σέ ιδιαίτερα διαμερίσματα του παλατιού (546-50). "Αν υπάρχει, έπομένως, κάποια άθétηση, αυτή συνίσταται μόνο στην ύποδοχή του 'Ηρακλή, ο όποιος, ως άξιος φορέας τής κωμικής παράδοσης που συνδέεται με τó όνομά του, μετατρέπει τήν παραμονή του στό παλάτι με ένοχλητική για τó περιβάλλον διασκέδαση. Για όλα αυτά όμως δέν εύθύνεται καθόλου ο "Αδμητος, που, σέ τελευταία ανάλυση, μένει πιστός στην υπόσχεσή του. — 'Αλλά τó πράγμα δέν σταματά έδω. Κατά τόν συγγρ. ο βασιλιάς παρασπονδει βαρύτατα, καθώς, τήν ίδια ήμέρα του θανάτου τής γυναίκας του, δέχεται στό σπίτι του μιá άγνωστη. 'Ο συγγρ. άναρωτεύεται (σ. 150 σημ. 86) αν δέν ήταν προτιμότερο ο "Αδμητος να άρνηθεί πεισματικά τήν είσοδο αυτής τής γυναίκας, και ο 'Ηρακλής, άμείβοντάς τον για τήν έμμογή του, να του άποκαλύψει τήν πραγματική ταυτότητα τής άγνωστης. Με αυτόν τόν τρόπο όμως θα χανόταν ένα ώραίο παιχνίδι αντίστοιχών, που δημιουργείται με τics καλοπροαίρετες άπάτες ανάμεσα στους δύο φίλους. "Όπως ο "Αδμητος έξαπάτησε τόν 'Ηρακλή, έτσι και ο 'Ηρακλής δικαιούται να ξεγελάσει τόν φιλόξενο φίλο του. 'Η φορτική έπιμονή του ήρωα να έμπιστευθεί τήν πεπλοφορεμένη γυναίκα μόνο στα χέρια του ίδιου του βασιλιά δέν άποσκοπεί, κατά τή γνώμη μου, στην ύπογράμμιση τής άθétησης, αλλά όφείλεται στό γεγονός ότι ο 'Ηρακλής θέλει να παραδώσει τήν «άγνωστη» κατευθείαν στόν σύζυγό της, όπως, άλλωστε, δηλώνουν και οι προγραμματικοί στίχοι 853-4: και πέποιθ' άξειν άνω / "Αλκηστιν, ώστε χερσίν ένθειναι ξένου. (Για τή σκηνή αυτή βλ. τics εύστοχες παρατηρήσεις του Ν. Χ. Χουρμουζιάδη, Δοκίμια για τόν Εύριπίδη, Θέατρο 40-42 (1974) 31-42, ιδιαίτερα σσ. 40 κ.έ.). — Οι έπιφυλάξεις μου γι' αυτά τά δύο σημεία δέν ανατρέπουν, ώστόσο, σέ όλη τους τήν έκταση τics βασικά όρθες και χρήσιμες παρατηρήσεις του συγγρ. για τήν τραγικοκωμική ύφή τής "Αλκηστης¹. Πιστεύω μάλιστα ότι ο συγγρ. άδικεί κάπως τόν σοβαρό χαρακτήρα του έργου αφήνοντας άσχολίστα τά λό-

1. Κάποια συζήτηση θα έπρεπε να γίνει σχετικά με τics άπόψεις του G. Paduano, *La formazione del mondo ideologico e poetico di Euripide*, Πίζα 1968, σσ. 14 κ.έ., ο όποιος θεωρεί τó πρόβλημα τής ένταξης του έργου σέ κάποιο λογοτεχνικό είδος «τυπικό ψευδοπρόβλημα». 'Επιπλέον, ο Paduano προσφέρει τήν έκτενέστερη, από όσο γνωρίζω, πρόσφατη ανάλυση του δράματος, και από τήν άποψη αυτή θα ήταν χρήσιμη μιá αντιπαράθεση με τήν έρμηνευτική θέση του.

για τοῦ Ἀδμητου ἄρι μανθάνω (940). Ὁ βασιλιάς συνειδητοποιεῖ γιὰ πρώτη φορά μετὰ τὸν θάνατο τῆς γυναίκας του ὅτι ἡ ζωὴ δὲν εἶναι μιὰ ἀπλή βιολογικὴ διαδικασία, ὅπου ἀπόλυτη προτεραιότητα ἔχει τὸ θέμα τῆς ἐπιβίωσης, ἀλλὰ ἓνα φαινόμενο περισσότερο σύνθετο, πού στὴν ἀντιμετώπισή του θὰ πρέπει νὰ σταθμίζει καὶ νὰ συνυπολογίζει κανεὶς καὶ ἄλλους παράγοντες. Αὐτὴ ἡ βασικὴ γνωστικὴ ἐμπειρία τοῦ Ἀδμητου ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἀφετηριακὸ σημεῖο γιὰ τὴν ἀντίστροφη μέτρηση πρὸς μιὰ καινούρια ζωὴ¹.

Σ. 239. Τὸ αἴσιο, ἂν καὶ ἀργοπορημένο, τέλος τῶν ταλαιπωριῶν τῆς Κρέουσας στὸν Ἴωνα ἀνακαλεῖ στὴ μνήμη μας τὴν περίφημη ῥήση τοῦ Πινδάρου (Ὀλυμπιονίκος 2, 15 κ.έ.): τῶν δὲ πεπραγμένων / ἐν δίκῃ τε καὶ παρὰ δίκαν ἀποίητον οὐδ' ἂν / Χρόνος ὁ πάντων πατὴρ δύναται θέμεν ἔργων τέλος / λάθα δὲ πότμῳ σὺν εὐδαίμονι γένοιτ' ἂν.

Τὸ βιβλίο εἶναι γενικὰ προσεκτικὰ τυπωμένο καὶ τὰ τυπογραφικὰ λάθη περιορισμένα. Σημειῶνω ἐνδεικτικὰ: σ. 23 ἀντὶ Ἰλαροτραγωδία γρ. Ἰλαροτραγωδία σ. 48 σημ. 15 ἀντὶ λεγομένη γρ. λεγομένη σ. 48 σημ. 16 ἀντὶ Odyssee γρ. Odyssee σ. 67 σημ. 15 ἀντὶ Wienken γρ. Wiemken σ. 76 ἀντὶ Exaggelos γρ. Exangelos (ὅπως στὴ σ. 107) σ. 109 σημ. 40 ἀντὶ κωμικωτέρα γρ. κωμικώτερα σ. 119 ἀντὶ Thyrosstab γρ. Thyrsosstab σ. 160 ἀντὶ Vegetationsgötting γρ. Vegetationsgöttin σ. 171 ἀντὶ ἄκεσι γρ. ἄχεσι καὶ ἀντὶ πολύκτονος γρ. πολυκτόνος σ. 177 ἀντὶ Tyndaros γρ. Tyndareos σ. 221 ἀντὶ ins γρ. in.

Κλείνοντας κανεὶς αὐτὴ τὴν ἀξιόπρσεκτι μελέτη δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ θυμηθεῖ τὰ λόγια τοῦ ἀείμνηστου καθηγητῆ Α. Lesky, ὁ ὁποῖος στὴν ὁμιλία του γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἐνότητας στὴ δραματικὴ παραγωγή τοῦ Εὐριπίδη² ἔκανε τὴν ἀκόλουθη διαπίστωση: «Ὁψιμα μόνο πίστεψα ὅτι στὸν ἐσώτερο πυρήνα τοῦ ἔργου του ἀνακάλυψα ἐκείνην τὴν ἡρακλειτικὴ ἄρμονία γιὰ τὸ τόξο καὶ τὴ λύρα» (δ.π., σ. 100). Ὁ Lesky κατέληξε τότε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐνότητα τοῦ εὐριπιδικοῦ ἔργου συνίσταται στὴν ἀντινομικὴ συνύπαρξη τοῦ ὀρθολογικοῦ καὶ τοῦ ἄλογου στοιχείου (δ.π., σ. 106). Κατὰ τὴ γνώμη μου, δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι μερικὰ χρόνια ἀργότερα ἕνας ἄλλος μελετητής, ὁ συγγραφέας τοῦ κρινόμενου βιβλίου, ἐπιλέγει ὡς τίτλο τῆς μονογραφίας του τὸ ἴδιο ἡρακλειτεῖο ἀπόσπασμα³, μολονότι αὐτὴ τὴ φορά δὲν ἀναζητοῦνται κριτήρια ἐνότητας, ἀλλὰ τὰ συστατικὰ τῆς ἄρμονίας ἐντοπίζονται στὴν ἀντινομικὴ σύζευξη κωμικοῦ καὶ τραγικοῦ στοιχείου. Τέτοιες «συμπώσεις» δηλώνουν, πιστεῦω, ὅτι ἡ φιλολογικὴ ἔρευνα συλλαμβάνει ὅλο καὶ πιὸ οὐσιαστικὰ τὴ διαλεκτικὴ φύση τοῦ εὐριπιδικοῦ ἔργου, ἡ ὁποία ὄχι μόνο τὸ διαφοροποιεῖ ἀπὸ τίς τραγωδίες τῶν δύο ἄλλων κορυφαίων δραματοποιῶν, ἀλλὰ καὶ ἐξηγεῖ, ὡς ἓνα σημεῖο, τὴ δημοτικότητά του στὴν ἐποχὴ μας καθὼς καὶ τὴν ἰδιαίτερη ἔλξη πού ἀσκεῖ στοὺς μελετητὲς τοῦ ἀρχαίου δράματος.

ΔΑΝ. Ι. ΙΑΚΩΒ

1. Πρβ. Α. Lesky, *Die tragische Dichtung der Hellenen*, Γοττίγγη ³1972, σσ. 295-296 καὶ D. M. Jones, *Euripides' Alcestis*, CR 62 (1948) 50-55.

2. Πρόκειται γιὰ τὴν ὁμιλία πού ἐκφώνησε μετὰ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀναγόρευσής του σὲ ἐπίτιμο διδάκτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Α.Π.Θ. τὴν 30.3.72 καὶ πού τυπώθηκε μετὰ τὸν τίτλο «Γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ ἔργου τοῦ Εὐριπίδη» (μετ. Α. Γ. Τσοπανάκη) στὴν *ΕΕΦΣΠΘ* 12 (1973) 97-107.

3. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀπ. 51 D. - Κ.: *παλίντονος ἄρμονιή ὄκωσπερ τόξου καὶ λύρας*.

W. Bühler, *Zenobii Athoi proverbialia vulgari ceteraque memoria aucta edidit et enarravit W. B. Volumen quartum libri secundi proverbialia 1-40 complexum*, Göttingen 1982. Vandenhoeck & Ruprecht, 80, σσ. 350.

Ὁ W. Bühler, καθηγητῆς στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Ἀμβούργου, ἀνέλαβε ἓνα πολύμοχθο ἔργο: τὴν κριτικὴ ἐπανεκδόση καὶ τὸ σχολιασμὸ (στὰ λατινικά, ὅπως στοὺς παλιούς καλοὺς καιρούς) τῆς Ἑπιτομῆς τῶν Ταρραίων καὶ Διδύμου παροιμιῶν τοῦ Ζηνοβίου (2ος αἰ. μ.Χ.). Ἡ συλλογὴ αὐτῆ, ἡ παλαιότερη καὶ σημαντικότερη ἀπὸ τίς σωζόμενες συλλογές παροιμιῶν, παραδίδεται σὲ δυὸ κώδικες, τὸν Parisinus gr. 3070 καὶ τὸν Parisinus Suppl. 1164 (recensio Athoa), τὸν ὁποῖο ἀνακάλυψε στὸν Ἄθω τὸ 1863 καὶ ἐξέδωκε ὁ E. Miller. Ὁ προκείμενος τόμος, ὁ τέταρτος ἀπὸ τοὺς ἔξι ποὺ ἔχουν προγραμματιστεῖ, περιλαμβάνει τίς παροιμίαις 1-40 ἀπὸ τὸ δεύτερο βιβλίον καὶ διαρθρώνεται σὲ τρία μέρη: Α) Προλογικὰ καὶ εἰσαγωγικὰ (σσ. 5-44) Editor lecturis. Proverbia praemissa: 1. qua ratione haec editio instituta est 2. Conspectus librorum 3. Explicatio signorum 4. Explicatio compendiorum minus usitatorum 5. Sigla codicum 6. Index collectionum proverbiorum necnon testium potiorum. Β) Ἐκδόση συνοδευόμενη ἀπὸ τέσσερα ὑπομνήματα τῶν ἀκόλουθων παροιμιῶν (σσ. 45-312): 1. τὸν κολοφῶνα ἐπέθηκεν, 2. οὐδ' ἐντὸς ἰωροῦ, 3. Λοκροὶ τὰς συνθήκας, 4. καὶ σφάκελοι ποιούσιν ἀτέλειαν, 5. μᾶλλον ὁ Φρύξ, 6. ἐυγενέστερος Κόδρου, 7. οἱ Κοῤῥῆτες τὴν θυσίαν, 8. Καύνειος ἔρω, 9. <ᾶ>πανθ' ὁμοία καὶ Ροδῶπις ἢ καλή, 10. τὸ Πάρου σκαφίον, 11. κύρβ<ε>ις κακῶν, 12. γλαῦξ εἰς Ἀθήνας, 13. τὸ Ἰππάρχου τειχίον, 14. οὐχ ὅτι Κόνωνα Τριβάζος ἤσπασεν, 15. φρουρεῖν ἢ πλουτεῖν, 16. ἢ φανίου θύρα, 17. ὁ Κρης τὴν θάλατταν, 18. ὁ Σικελὸς τὴν θάλατταν, 19. Ἀττικὸς εἰς λιμένα, 20. Θάσος (l. Δάτος) ἀγαθῶν, 21. ἔκητι Συλοσῶντος εὐρυχωρή, 22. ὅπου αἱ ἔλαφοι τὰ κέρατα ἀποβάλλουσι, 23. Μία Μύκονος, 24. πάντα λίθον κίνει, 25. μὴ κίνει Καμάριαν, 26. Κρωβύλον ζεύγος, 27. οὐθ' ἔσται οὐθ' ἠλιούται, 28. εἰς Τροιζήνα δεῖ σε βαδίζειν, 29. ἢ τρεῖς ἢ τρεῖς κύβοι, 30. οἷς τὴν μάχαιραν, 31. κριὸς τὰ τροφεῖα, 32. σειρὴν μὲν φίλον ἀγγέλλει, ξεῖνον δὲ μέλισσα, 33. εἰς τὸ δέον, 34. μέτρῳ ὕδωρ πίνοντες, ἀμετροὶ δὲ μᾶζαν ἔδοντες, 35. Αἰγιέες οὐτε τρίτοι οὐτε τέταρτοι, 36. εἰς Ἀφάνας, 37. Κυλλοῦ πήραν, 38. ἄκουε τοῦ τέτταρα ὄτα ἔχοντος, 39. τὰ ἐπὶ κοσκίνῳ, 40. οὐδ' ἐν σελίνους. Γ) Προσθετέα καὶ πίνακες (σσ. 313-349).

Μολονότι καὶ στὴ σύλληψιν καὶ στὴν ἐκτέλεση τοῦ ἐγχειρήματος τὸ ἀξιῶμα τοῦ nihil parvum in scientia ἔχει ἐφαρμοστεῖ ὡς τίς ἀκρότατός του συνέπειες — οἱ ἐκατόμβες τῶν ἐξονυχιστικῶν λεπτομερειῶν καὶ ἡ ριζηδὸν πραγματεύουσα γραμματικῶν φαινομένων κάπως κουράζουν ἀκόμη καὶ τὸ μνημένο ἀναγνώστη —, ἐν τούτοις τὸ ἔργο στὸ σύνολό του ἐκτὸς ἀπὸ σοφὸ εἶναι καὶ χαρίεν πρῶτον, γιατί εἶναι γραμμένο modo rhetorico σὲ λατινικά ποὺ οὐδ' ἂν ὁ Κικέρων μωμήσαιτο! Δεύτερον, γιατί ἡ ἐπίπονη ἰχνηλασία στὰ λαβυρινθικά προβλήματα τοῦ συζητούμενου ὑλικοῦ κρατᾶ σὲ ἐγρήγορη ἀκόμη καὶ τὸν πιὸ ἀποστασιοποιημένο ἀναγνώστη. Ἡ ὀργίλη καχυποψία, ἡ εἰρωνεία καὶ τὸ χιοῦμορ θυμίζουσι κείμενα τῆς D. Sayers καὶ τοῦ U. Ecco.

Γιὰ ποῖο ὅμως ἔργο ὁ βιβλιοκριτικὸς Μῶμος δὲν βρίσκει νὰ πεῖ τὸν πικρὸ του λόγου; Μὲ δυσάρεστη ἐκπληξὴ διαπιστώνει ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης

ὅτι ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸν σχοινοτενὴ πίνακα βιβλιογραφίας τὸ μέγα ἔργον τοῦ πατέρου τῆς νεοελληνικῆς λαογραφίας Ν. Γ. Πολίτη, *Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παροιμίαι* τόμ. Α-Δ', Ἀθήναι 1899-1902. Κανένα ὥστόσο ἀπὸ τὰ δημιουργήματα τῆς λαϊκῆς ἐκφράσεως τοῦ ἀρχαίου κόσμου δὲν παρουσιάζει τόση ἀντοχή στὸ χρόνο ὅσο οἱ παροιμίαι. Πάμπολλες ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες παροιμίαι ἐπιζοῦν ἀκόμη σχεδὸν ἀμετάβλητες στὸ στόμα τοῦ λαοῦ, ἢ καὶ ἂν ἄλλαξε τὸ «γράμμα» τους τὸ «πνεῦμα» τους διατηρήθηκε ἀναλλοίωτο. Θὰ ἦταν λοιπὸν προτιμότερο στὰ ὑπομνήματα μὲ τὰ ὅμοια καὶ τὰ ἀντίθετα (*similia et contraria*) ἀντὶ γιὰ τὶς ἀραβικῆς καὶ ἀγγλικῆς παροιμίαις (ἢ ἔστω κοντὰ σ' αὐτῆς) νὰ ὑπῆρχαν οἱ ἀντίστοιχες νεοελληνικῆς.

Πόσο οὐσιαστικὰ μπορεῖ νὰ συμβάλει ἡ ἀναδίφηση τῶν βυζαντινῶν καὶ νεοελληνικῶν παροιμιολογικῶν συλλογῶν στὴν κατανόηση τῶν ἀρχαίων παροιμιῶν φαίνεται — γιὰ νὰ περιορισθῶ σὲ ἓνα παράδειγμα — ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη περίπτωσι: Ἡ παροιμία *μέτρῳ ὕδωρ πίνοντες, ἀμετρὶ δὲ μᾶζαν ἔδοντες* (ἀρ. 34) εἶναι ἀπόσπασμα ἐνὸς χρησμοῦ ποῦ δόθηκε στοὺς Συβαρίτες. Ἡ συζήτηση γιὰ τὰ ποτάμια καὶ τὴν παραγωγή δημητριακῶν τῆς Συβάρειως εἶναι μᾶλλον περιττή. Ἡ παροιμία δίδει ἓνα ἀκραῖο παράδειγμα τρυφῆς, ἐκζητήσεως καὶ ἀνισορροπίας· οἱ Συβαρίτες ἔπιναν μὲ μέτρο τὸ ἀβλαβές καὶ ἀνέξοδο νερὸ, ἐνῶ κατανάλωναν χωρὶς μέτρο τὴ μᾶζα· ξόδευαν δηλ. χρήματα καὶ ἐβλαπταν καὶ τὴν ὑγεία τους. Ἔτσι περίπου εἶχε κατανοήσει καὶ ὁ Ἔρασμος τὴν παροιμία. Γιὰ τὸν ἀσυλλόγιστο λοιπὸν καὶ ἀκρατῆ «Verbraucher» λέγεται στὰ ΝΕ «ἀκριβὸς στ' ἀλάτι καὶ φτηνὸς στ' ἀλεύρι» (Α. Κυριακίδη, *Ἑλληνικαὶ παροιμίαι*, Λευκωσία 1916, σ. 3) ἢ «ἀκριβὸς στὰ πίτουρα καὶ φτηνὸς στ' ἀλεύρι» (Πολίτη Α' 422, 12 ὅπου γίνεται ὁ συσχετισμὸς μὲ τὴν παροιμία *μέτρῳ ὕδωρ* κτλ. καὶ προσκομίζονται παράλληλα) ἢ ἀκόμη «βαστάει ἀπὸ τὴν σίμα καὶ βγαίνει ἀπὸ τὴν κάνουλα» (Πολίτη Γ' 68,5).

Τὰ ἀκόλουθα νεοελληνικὰ παράλληλα (ἴμοια, ἀνάλογα, ἀντίθετα) θὰ μποροῦσαν νὰ προστεθοῦν στὰ οἰκεία λήμματα:

1. *τὸν κολοφῶνα ἐπέθηκεν*. Πρβ. κολοφῶνας τῆς δόξας, λ.χ. ἔφτασε στὸν κολοφῶνα τῆς δόξας του (Μ. Ι. Ἰατροῦ, *Πόθεν καὶ διατί*, Ἀθ. 1972, 246).

2. *Γλαυξ εἰς Ἀθήνας*, Πρβ. ἀλάτι πάει στὴν ἀλυκὴ καὶ ξύλα πάει στὸν λόγγο (Ι. Βενιζέλου, *Παροιμίαι τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ*, ἐκδ. Β', ἐν Ἑριουπόλει 1867, σ. 7), δίνω τοῦ βοσκοῦ γάλα (Βενιζέλου, 62), ψάρια στὸ γιαλό, κατσίκια στὸ βουνό (ἐνν. φέρνει; *Νεοελλ. Ἀνάλεκτα Α'* 133).

18. *Ὁ Σικελὸς τὴν θάλατταν*. Πρβ. τὸν παροιμιόμυθο γιὰ τὸ Βλάχο καὶ τὰ λεμόνια ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέκυψε ἡ φράσις: θάλασσα, κυρὰ θάλασσα! Νᾶχες βλάχους νὰ γελαῖς καὶ λεμόνια νὰ κυλαῖς! (Δ. Λουκάτου, *Νεοελληνικοὶ παροιμιόμυθοι*, Ἀθ. 1972, 121, 415).

23. *Μία Μύκονος*. Πρβ. ἄντρο ἀντρειωμένη, Τῆνο τιμημένη, Πάρο παρυσία, Σύρα ψεῖρα, Μύκονο κονίδα, καὶ Τζιά θερμιά· πολλὰ τὰ ἔτη (Πολίτη Β' 249 βλ. καὶ *Λαογρ. Δ'* 712). Γυναίκα ἀπὸ τὴ Μύκονο, μάγια στ' ἀρχοντικό σου (Γ. Νατσούλη, *Παροιμιώδεις ἐκφράσεις Β'*, Ἀθήνα 1976, 187).

27. *Ὁθ' ἕται οἰθ' ἠλιούται*. Πρβ. μήτε βρέγεται μήτε λιάζεται (Πολίτη Γ' 257, 43), οὔτε βοριάς μὲ φύσηξε οὔτε βρέγτης μ' ἔβρεξε (Πολίτη Γ' 257, 43).

30. *Οἷς τὴν μάχαιραν*. Πρβ. ἡ κίσσα κάμνει τὸν ἰξόν, κακὸν τοῦ κεφαλοῦ της (Πολίτη Β' 70), ἡ κότα σγαρλίζοντας ἔβγαλε τὸ φίδι καὶ τὴν ἔφαγε (Λουκάτου, *Νεοελληνικά Λαογρ. κείμεν.*, Ἀθήνα 1957, 56), ἡ ὄρνιθα σκαλίζοντας ἔβγαλε τὸ μάτι της καὶ ξανασκαλίζοντας ἔβγαλε καὶ τ' ἄλλο της (Κυριακίδη 51), λωλὸ πουλὶ μοναχὸ τοῦ δείχνει τὴ φωλιά του (*Νεοελλ. Ἀναλ.* 137, 61), λαγὸς πιπέριν ἔτριβε, κακὸ τῆς κεφαλῆς του (Λουκάτου, *Νεοελλ. παροιμ.* 29, 110. *Λαογρ.* Γ' 209. *ΙΑ'* 213, 45).

31. *Κριὸς τὰ τροφεῖα*. Πρβ. εἶναι ἀπὸ κείνους ποὺ τρῶνε τῆς μάνας τους τὸ βυζὶ (Κ. Μουσαίου - Μπουγιούκου, *Παροιμίες τοῦ Λιβισιοῦ καὶ τῆς Μάκρης*, Ἀθήναι 1961, 22), ὁ πατέρας ἔδωσε στὸ παιδί ἀμπέλι, καὶ τὸ παιδί δὲν ἔδωσε στὸν πατέρα σταφύλι (Λουκάτου, *Νεοελλ. παροιμ.* 34, 127, Πολίτη Δ' 84, 12. *Λαογρ.* *ΙΑ'* 140, 105), σὲ δίδαξα νὰ κολυμπᾶς καὶ θέλεις νὰ μὲ πνίξεις (Πολίτη Δ' 419 2α), ἀνάθρεψε τὸν ποντικὸ νὰ φάγῃ τὸ σακκί σου (Πολίτη Β' 194), θρέψε τὸν κόρακα νὰ σοῦ βγάλει τὸ μάτι, θρέψε λύκο τὸ χειμῶνα νὰ σὲ φάει τὸ καλοκαίρι (Π. Ἀραβαντινοῦ, *Παροιμιαστήριον*, Ἰωάννινα 1863, 55).

36. *Εἷς Ἀφάνας*. Πρβ. (γὰρ ὑποθέσεις ποὺ ἀναβάλλονται ἐπ' ἀόριστον) Ἔδεσίμ μου εἷς τῆς τρύμνης τοῦ κλονάριν (= μ' ἔδесе στὸ κλωνάρι τῆς ρίγανης, Κ. Μουσαίου - Μπουγιούκου 391, 135), τοῦ ἀι-Ποτέ ποὺ εἶναι μεγάλη μέρα (*Νεοελλ. Ἀναλ.* Α' 168), ὄντας δγιῶ (= δῶ) τ' αὐτί μου, ὄντας βγάλει ἡ παλάμη μου μαλλιὰ (Α. Δ. Γουσιῦ, *Ἡ κατὰ τὸ Παγγαῖον χώρα, Λακκοβηκιῶν τοπογραφία ἤθη καὶ ἔθιμα*, Λειψία 1894, 100), τὸ μήνα ποὺ δὲν ἔχει σάββατο, τὸν κόκκινο Μάη (Ε. Φραγκάκι, *Συμβολὴ στὰ Λαογραφικὰ τῆς Κρήτης*, Ἀθήνα 1949, 145).

37. *Κυλλοῦ πήραν*. Πρβ. (γὰρ τὴν ἀπληστία τῶν ἐπαϊτῶν) τοῦ διακονιάρη τὸ σακκούλι ποτέ δὲ γιομίζει (Πολίτη Δ' 405).

38. *ἄκουε τοῦ τέτταρα ὄντα ἔχοντος*. Γὰρ ὄντα ποὺ ἔχουν περισσότερα ἀπὸ τὰ φυσιολογικὰ ὄργανα (λ.χ. Τριαμμάτες, βλ. Φραγκάκι 82-3) λέγονται στὰ ΝΕ: καὶ στὸν καφᾶ (= σβέροκο) ἔχει μάθια (= ἐπὶ εὐφυῶν. Φραγκάκι, 60) ὅπου ξέρει γράμματα ἔχει τρία μάτια (Πολίτη Δ' 118, 7), πρβ. καὶ Μακρυγιάννη, *Ἀπομν.* 60, ἀν εἶναι ἡ πατρίδα μου ἀχαμνά, δέκα μάτια νάχω στραβὸς θένα εἶμαι, Νάχης τὰ μάτια σου δεκατέσσερα (Τ. Νατσούλη, *Παροιμ. ἐκφράσεις* Α', Ἀθ. 1972, 97).

Στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ μεσαιωνικὰ *similia* θὰ πρέπει ἀκόμη νὰ προστεθοῦν:

4. *καὶ σφάκελοι ποιοῦσιν ἀτέλειαν*. Μ. Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, *Τὰ σωζόμενα* Π (ἐκδ. Σπ. Λάμπρος), Ἀθήναι 1880, 385, 288-90 *Κεῖνο δὲ φαίην ὡς ὃ γε κέντρων ἀργαλέος τε οὐ σικέη, τριβόλος δὲ κεν δξυβελέης καλέοιτο τῆς ὀδύνης σφακέλους τε ξυλλέγομεν, σῶκα δ' οὐχί*.

11. *Κύρβεις κακῶν*. Αἰσχ. *Περσ.* 433 *κακῶν πέλαγος*, *Ε.Θ.* 758 *κακῶν δ' ὥσπερ θάλασσα κῆμ' ἄγει*, Χριστόφ. Μιτυληναῖος (*Die Gedichte des Chr. Mityl.*, σ. 12 Kurtz) *καλῶν θάλασσαν, τοῦτο δὴ τὸ τοῦ λόγου εὐδρῶν, ξηρὰν ἀφήκε*.

27. *οὔθ' ὕεται οὔθ' ἠλιοῦται*. Ἰώσηπος, *Ἰ. Π.* Π, 155, *καὶ ταῖς μὲν ἀγαθαῖς (sc. ψυχαῖς) ὁμοδοξοῦντες (sc. Ἑσσηνοὶ) παισὶν Ἑλλήνων, ἀποφαίνονται τὴν ὑπὲρ ὠκεανὸν δίαιταν ἀποκεῖσθαι καὶ χώρον οὔτε δμβροῖς οὔτε νηφετοῖς οὔτε καύμασι βαρυνόμενον* Πρβ. δ, 561-8.

31. Κριός τὰ τροφεῖα. Αἰσχύλ. Ἄγαμ. 717 κ.έ. ἔθρεφεν δὲ λέοντος ἱ-
νιν δόμοις ἀγάλακτον οὕτως ἀνήρ... χάριν γὰρ τροφεῦσιν ἀμείβων... δαῖτ'
ἀκέλευστος ἔτευξεν. Διογεν. (V) I, 70 ἀγνοεῖ δ' ἀράχην παῖδας ὡς παιδεύε-
ται· θοέψασα γὰρ τέθνηκε πρὸς τοῦ φιλάτου.

Μιά τελευταία παρατήρηση. Ἡ παροιμία «ἢ χρὴ τραγωδεῖν πάντας ἢ
μελαγχολᾶν» (σσ. 136-7) ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸν Διογενειανὸ (5, 13) «ἐπὶ τῶν
μῆτε λυπεῖσθαι μῆτε χαίρειν δυναμένων» καὶ ἀπὸ τὸν Ἑρασμο (Ad. 3, 2,
54) Porro tragoedia vehementissimis constat affectibus, ita ut tragoe-
dias agere, videatur esse quiddam insaniae simillimum. Τὴν ἐρμηνεῖα αὐ-
τῆ τοῦ Ἑράσμου φαίνεται νὰ ἀποδέχεται καὶ ὁ Bühler. Καὶ οἱ δυὸ ὡστόσο
ἐρμηνεῖς εἶναι λανθασμένες, μολοντί ὁ Διογενειανὸς φαίνεται νὰ κατανοεῖ
σωστά τὰ ρ. τραγωδεῖν (= χαίρειν — προφανῶς ἡ ἐρμηνεῖα δίνεται χιαστί)
καὶ μελαγχολᾶν (= λυπεῖσθαι). Τὰ δυὸ ρήματα χρησιμοποιοῦνται στὶς μετα-
γενέστερες σημασίες τους: τραγωδεῖν = λέω τραγούδια, τραγουδῶ, ἐπομένως
βρίσκομαι σὲ εὐθυμὴ διάθεση, χαίρω (γιὰ αὐτὴ τὴ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη
τοῦ ρ. βλ. Σ. Μενάρδου, Ἱστορία τῶν λέξεων τραγωδῶ καὶ τραγωδία, Ἀφιέ-
ρωμα εἰς Γ. Ν. Χατζιδάκι, Ἀθῆναι 1921, σσ. 15-32. Ἑλλ. ἐκδοσὴ τοῦ LS/
Μόσχο - Κωνσταντινίδη s.v. τραγωδεῖν III), καὶ μελαγχολᾶν = εἶμαι με-
λαγχολικός, κακοδιάθετος, δύσθυμος, λυπημένος. Ἡ παροιμία συνεπῶς θὰ
πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦνταν σὲ περιπτώσεις ὅπου ἐξαιτίας τῆς διαφορετικῆς
ψυχικῆς κατάστασης τῶν μελῶν μιᾶς συντροφικῆς δοκιμαζόταν ἡ ἀνθεκτικό-
τητα καὶ ἡ ἀρμονία τῆς. Γιὰ νὰ εἶναι λοιπὸν ἀρμονικὴ μιὰ σύναξη ὅλοι οἱ
συμμετέχοντες θὰ πρέπει νὰ ἔχουν τὴν ἴδια περίπου διάθεση.

Σὲ μιὰ μελλοντικὴ νέα ἐκδοσὴ πρέπει νὰ προσεχθοῦν οἱ ἀκόλουθες τυ-
πογραφικὲς ἀβλεψίες σ. 80 ἀντῶν, 182 ὄκου... οἰ... ὁμοίως, 267 ἐξοαελλαντες,
ἄπεσαν 272 Αἰγεῖς, 315 ἀλλ, 316 αὐξηθηέντας, 316 Καπετᾶν, 333 Arsto-
phanes, 339 Κρηῖς.

M. Z. ΚΟΠΙΔΑΚΗΣ

W. E. Kaegi, Jr., *Army, Society and Religion in Byzantium*,
London 1982. Variorum Reprints, 80, σσ. 322.

Ἡ συλλογὴ μελετῶν τοῦ W. E. Kaegi περιλαμβάνει εἴκοσι ἀρθρα πρωτο-
δημοσιευμένα σε διάφορα ἐπιστημονικὰ περιοδικὰ μεταξύ 1964 καὶ 1981.
Ἐνα σύντομο εἰσαγωγικὸ σημείωμα τοῦ συγγραφέα καὶ ἕνας πίνακας κυρί-
ων ονομάτων καὶ ὁρῶν συμπληρώνουν τὸν τόμο.

Οἱ μελέτες χωρίζονται σε τρεῖς ομάδες. Ἡ πρώτη ομάδα περιλαμβάνει
τέσσερις μελέτες που αναφέρονται στὸν Ἰουλιανὸ τὸν Παραβάτη (Studies
on Julian, I-IV). Ἡ δευτέρη ομάδα περιλαμβάνει δύο μελέτες που αναφέ-
ρονται στὴν κρίση τοῦ 5ου αἰῶνα (The Crisis of the Fifth Century, V-IV)
καὶ τέλος στὴν τρίτη καὶ μεγαλύτερη ομάδα ἀνήκουν οἱ υπόλοιπες δεκατέσ-
σερις μελέτες που αναφέρονται σε προβλήματα τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ (The

Byzantine Army, Institutional Change and Continuity and Internal Strife, VII-XX).

Η διαίρεση αυτή είναι περισσότερο χρονολογική παρά θεματική, εφόσον οι μελέτες της πρώτης ομάδας περιορίζονται στον 4ο αιώνα, οι μελέτες της δεύτερης ομάδας στον 5ο αιώνα και οι μελέτες της τρίτης ομάδας αναφέρονται στη Μέση Βυζαντινή περίοδο (6ος-11ος αιώνας). Μια προσεκτικότερη εξέταση μπορεί εύκολα να μας πείσει ότι κύριο αντικείμενο του τόμου είναι ο βυζαντινός στρατός κατά την Πρώιμη και Μέση Βυζαντινή περίοδο, και ορισμένες φορές γίνεται σύνδεση των καθαρά στρατιωτικών προβλημάτων με κοινωνικά ή θρησκευτικά ζητήματα της ίδιας εποχής. Άλλωστε και μερικές από τις μελέτες της πρώτης ομάδας, που εντάσσονται κάτω από το γενικότερο τίτλο «Μελέτες γύρω από τον Ιουλιανό», αναφέρονται άμεσα στο στρατό. Αν ληφθεί λοιπόν υπόψη το περιεχόμενο των είκοσι μελετών, θα πρέπει πρώτα να εξαιρεθούν αυτές που δεν αφορούν άμεσα το στρατό, και να περιληφθούν σε μία δεύτερη κατηγορία όλες οι υπόλοιπες.

Στην πρώτη κατηγορία ανήκει η μελέτη I, που αναφέρεται στην αντίληψη που είχε ο Ιουλιανός για την Ιστορία (The Emperor Julian's Assessment of the Significance and Function of History), καθώς και οι μελέτες V (The Fifth Century Twilight of Byzantine Paganism) και VI (Gli storici proto-bizantini e la Roma del tardo quinto secolo), που πραγματεύονται η μία τη θέση και τις συνθήκες ζωής των ειδωλολατρών στη Βυζαντινή αυτοκρατορία τον 5ο αιώνα, καθώς και τους λόγους και τον τρόπο μεταστροφής πολλών από αυτούς στο χριστιανισμό, ενώ η άλλη τις πληροφορίες που δίνουν οι βυζαντινές πηγές για τη Ρώμη των τελευταίων χρόνων του 5ου αιώνα. Στην ίδια κατηγορία θα μπορούσε κανείς να εντάξει τις μελέτες III (The Emperor Julian at Naissus) και XII (Some seventh-century Sources on Caesaria), που αναφέρονται σε πόλεις: η πρώτη στη Ναϊσό του 4ου αι. (αναπτύσσονται οι λόγοι για τους οποίους ο Ιουλιανός στάθμευσε σ' αυτήν τον Οκτώβριο με Νοέμβριο του 361 μ.Χ.) και η δεύτερη στην Καισάρεια της Παλαιστίνης μεταξύ 620 και 631 μ.Χ. (επισημαίνονται πληροφορίες σχετικές με κτίσματα, θεσμούς και πρόσωπα της πόλης). Τέλος η μελέτη XIII (Initial Byzantine Reactions to the Arab Conquest) εξετάζει τις χριστιανικές πηγές του 7ου αιώνα, ορθόδοξες και μονοφυσιτικές, και το πώς αυτές δικαιολογούν τις αραβικές κατακτήσεις. Ο συγγραφέας παρατηρεί ότι όλες αποδίδουν τις αραβικές επιτυχίες στις αμαρτίες των χριστιανών και, ιδιαίτερα οι μονοφυσιτικές, στις πλάνες των οπαδών της συνόδου της Χαλκηδόνας.

Όλες οι υπόλοιπες μελέτες αναφέρονται σε ζητήματα του στρατού, άλλοτε γενικά και άλλοτε μερικότερα. Η μελέτη IV (Constantine's and Julian's Strategies of Strategic Surprise against the Persians) αναφέρεται στην τακτική του αιφνιδιασμού που χρησιμοποίησαν τόσο ο Μ. Κωνσταντίνος όσο και ο Ιουλιανός εναντίον των Περσών, ενώ στη μελέτη II (Domestic Military Problems of Julian the Apostate) εξετάζονται οι προσπάθειες του Ιουλιανού, αφού έγινε αυτοκράτορας, να διατηρήσει την πειθαρχία στο στρατό και να συμβιβάσει τις απαιτήσεις των στρατευμάτων που έφερε μαζί του από τη Γαλατία (στην πλειοψηφία τους ειδωλολατρικά) με τα στρατεύματα της Ανατολής (στην πλειοψηφία τους χριστιανικά), καθώς και η

ολοένα ανερχόμενη δύναμη του στρατού τον 4ο αιώνα. Η μελέτη VIII (Arianism and the Byzantine Army in Africa, 533-546) αναφέρεται στους Αρειανούς της Β. Αφρικής τον 6ο αιώνα. Εξετάζεται ειδικότερα η μετριοπαθής πολιτική του Βελισάριου και του Ιουστινιανού απέναντι στους Βανδάλους Αρειανούς κατά τη διάρκεια της Βανδαλικής εκστρατείας (533-534), καθώς και ο ρόλος του Αρειανισμού στις ταραχές που ακολούθησαν κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια στην ίδια περιοχή.

Στις πρώτες δεκαετίες του 7ου αιώνα και ιδιαίτερα στα χρόνια της βασιλείας του Ηρακλείου αναφέρονται τρεις μελέτες. Στην IX (New Evidence on the Early Reign of Heraclius) εξετάζεται η επανάσταση του Κομεντίουλου στη Μ. Ασία, αμέσως μετά την επικράτηση του Ηρακλείου στην Κωνσταντινούπολη το 610, και οι πρώτες συγκρούσεις με τους Πέρσες, καθώς και οι πρώτες αλλαγές στην ηγεσία του στρατού της Μ. Ασίας ως το 613. Με τη X (Two Notes on Heraclius) α) προστίθεται μια ακόμη μαρτυρία για την επανάσταση του Κομεντίουλου στη Μ. Ασία και β) γίνεται προσπάθεια να δικαιολογηθεί η στρατηγική του Ηρακλείου να εισβάλλει στην Περσία μέσω Λαζικής το 623-627. Τέλος στη μελέτη XI (Notes on Hagiographic Sources for some Institutional Changes and Continuities in the Early Seventh Century) με βάση αγιολογικές πηγές επισημαίνεται η επιβίωση παλιότερων στρατιωτικών θεσμών στις ανατολικότερες επαρχίες του Βυζαντινού κράτους και αποδεικνύεται ότι η βραχυχρόνια περσική κυριαρχία στις αρχές του 7ου αι. δεν αλλοίωσε τους θεσμούς στις περιοχές αυτές.

Στον 7ο αι. αναφέρεται και η μελέτη XIV (The First Arab Expedition against Amorium), όπου υποστηρίζεται ότι η πρώτη αραβική επιδρομή στη Μ. Ασία έγινε το 641 ή 642 και ακολούθηθηκε από μία μεγαλύτερη δύο ή τρία χρόνια αργότερα, καθώς και η μελέτη XV (Al-Balādhuri and the Armeniak Theme) με την οποία ο συγγρ. προτείνει να ανεβάσουμε την ίδρυση του θέματος των Αρμενιαικών στα μέσα του 7ου αι. (μεταξύ 645/46 και 653/54) έχοντας ως βάση αραβικές πηγές που έρχονται να ενισχύσουν γνωστές από παλιότερα νύξεις βυζαντινών πηγών¹.

Σε γενικότερα στρατιωτικά ζητήματα αναφέρονται ορισμένες άλλες μελέτες. Η VII (Patterns of political Activity of the Armies of the Byzantine Empire) ασχολείται σε γενικές γραμμές με τις πολιτικο-στρατιωτικές σχέσεις στη Μέση Βυζαντινή περίοδο, δηλαδή με τη θέση του στρατού μέσα στο κράτος, το πρόβλημα της επιστράτευσης και των ξένων μισθοφόρων, τη διαίρεση σε τάγματα και θέματα, τον ανταγωνισμό ανάμεσα σε διάφορες στρατιωτικές μονάδες και τα φίλαρχα κινήματα διαφόρων στρατηγών. Τελευταία ο W. E. Kaegi υποστηρίζει ότι οι εσωτερικοί στρατιωτικοί αγώνες επηρέασαν την πορεία του κράτους, ποτέ όμως δεν μπόρεσε ο στρατός να ελέγξει απόλυτα την κυβέρνηση και να κάνει παράδοση έναν τέτοιο έλεγχο. Με τη μελέτη XVI (Some Reconsiderations on the Themes) ο συγγρ. επισημαίνει τη μικρή διάδοση των στρατιωτικών κτημάτων και αμφισβητεί τη σπουδαιότητα του ρόλου του θεματικού στρατού στην περίοδο 650-800, ενώ στη μελέτη XVII (The Byzantine Army and Iconoclasm),

1. Ο A. Pertusi, *Constantino Porfirogenito De Thematribus*, Città del Vaticano 1952, πίν. II, τοποθετεί την ίδρυση του θέματος των Αρμενιαικών στα 667 μ.Χ.

παρακολουθώντας τα γεγονότα της πρώτης και της δεύτερης εικονομαχικής περιόδου, αποδεικνύει ότι η στάση του στρατού απέναντι στο εικονομαχικό ζήτημα δεν ήταν ομόθυμη και σταθερή. Ειδικότερα ο θεματικός στρατός της Μ. Ασίας δεν υποστήριζε πάντοτε τους εικονομάχους και αυτό ενισχύει την άποψη ότι η εικονομαχική έριδα δεν ήταν απλά μια διαμάχη ανάμεσα στους πληθυσμούς των ανατολικών και ευρωπαϊκών επαρχιών της Βυζαντινής αυτοκρατορίας¹.

Η μελέτη XVIII (Regionalism in the Balkan Armies of the Byzantine Empire) ασχολείται με την ύπαρξη ανταγωνισμού και εχθρότητας ανάμεσα στα ευρωπαϊκά και ασιατικά στρατεύματα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, εχθρότητα που ο συγγρ. εντοπίζει κυρίως τον 10ο και τον 11ο αιώνα (βλ. και μελέτη VII). Στη μελέτη XIX (The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia) εξετάζεται ο ρόλος των έφιππων Τούρκων τοξοτών στην κατάκτηση της Μ. Ασίας. Τέλος η μελέτη XX (Some Perspectives on the Middle Byzantine Period) είναι στη βάση της μια ανακοίνωση που έκανε ο συγγρ. το Δεκέμβριο του 1968 στην American Historical Association και αναφέρεται στην έρευνα που γίνεται ή μένει ακόμη να γίνει γύρω από κοινωνικά, στρατιωτικά και πολιτικά ζητήματα, καθώς και προβλήματα ιστορικής γεωγραφίας, εκκλησιαστικής και πνευματικής ιστορίας και χωρισμού σε περιόδους και υποπεριόδους της Μέσης Βυζαντινής περιόδου.

Γενικά ο τόμος του W. E. Kaegi παρουσιάζει ενδιαφέρον και εξετάζει, εύστοχα, ζητήματα σχετικά κυρίως με το στρατό της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Βέβαια, όπως είναι φυσικό, σε μια τέτοια συλλογή δεν αποφεύγονται οι επαναλήψεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι μελέτες VII, XVIII και XX, που κάνουν όλες λόγο για αντιθέσεις ανάμεσα σε διάφορες οργανωμένες στρατιωτικές ομάδες. Ακόμη ορισμένες απόψεις φαίνονται σήμερα ξεπερασμένες, εφόσον ο τόμος περιλαμβάνει άρθρα των είκοσι τελευταίων ετών. Έτσι γίνεται λόγος για «θέμα Καραβησιάνων» (XVII. 69), ενώ σήμερα είναι γενικά παραδεκτό ότι οι Καραβησιάνοι αποτελούσαν μια ενιαία ναυτική διοίκηση τον 7ο αιώνα και όχι ένα τοπικά οργανωμένο θέμα².

Επίσης αναφέρεται ότι το 10ο αιώνα υπήρχαν συχνά ένας δομέστικος των σχολών της Ανατολής και ένας δομέστικος των σχολών της Δύσεως (VII. 16), ενώ είναι γνωστό ότι το αξίωμα του δομέστικου των σχολών χωρίστηκε και δόθηκε σε δύο πρόσωπα, ένα υπεύθυνο για την Ανατολή και ένα για τη Δύση, στα χρόνια της βασιλείας του Ρωμανού Β' (959-963)³.

Ακόμη για το «θέμα Ιβηρίας» (XIX. 104) και τα ανατολικότερα σύνο-

1. Πρβ. Ι. Καραγιαννόπουλου, *Ιστορία Βυζαντινού κράτους*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1981, σσ. 132-133. Θ. Κορρέ, 'Τò κίνημα τῶν Ἑλλαδικῶν, *Βυζαντινά* 1 (1981) 37-49.

2. H. Antoniadis - Biblicou, *Études d'histoire maritime de Byzance. A propos du «Thème des Caravisiens»*, Paris 1966, σ. 63 κ.ε. H. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris 1966, σ. 22 κ.ε. Μ. Γρηγορίου - Ιωαννίδου, 'Το ναυτικό θέμα των Κιβυρραιωτών. Συμβολή στο πρόβλημα της ιδρύσεώς του, *Βυζαντινά* 11 (1982) 203-204.

3. N. Oikonomidés, *Les Listes de Préséance Byzantines des IX^e et X^e siècles*, Paris 1972, σ. 329.

ρα του Βυζαντινού κράτους έχει γίνει αρκετός λόγος τα τελευταία χρόνια και θα μπορούσε να προσθέσει κανείς νεότερη βιβλιογραφία¹.

Όλα αυτά βέβαια αποτελούν επί μέρους παρατηρήσεις και δε μειώνουν στο σύνολό της την προσφορά του τόμου των μελετών του W. E. Kaegi, που περιέχει πλήθος από ορθές παρατηρήσεις και προτείνει πολλά θέματα για περαιτέρω έρευνα και επεξεργασία. Οπωσδήποτε όμως καλό θα ήταν οι συλλογές παλιότερων μελετών να συμπληρώνονται με τη νεότερη σχετική βιβλιογραφία, ώστε η επανέκδοσή τους να δικαιώνεται απόλυτα.

B. NEPANTZH - BAPMAZH

Anthony Luttrell, Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades 1291-1440, London 1982. Variorum Reprints, 8ο, σσ. 322.

The publishing activities of Variorum have earned the gratitude of scholars internationally for making readily available articles and books heretofore difficult to find. Many of the articles and books reprinted in their well-balanced collections are inaccessible in even large research libraries. Therefore, the addition of a second volume of collected studies by a scholar who is recognized as one of the foremost authorities on the history of Latin Greece, and particularly the Hospitallers, is especially welcome. Dr Luttrell's numerous articles in a wide variety of specialized journals have almost single-handedly illuminated the history of the Hospitallers of Rhodes and their activities in the Levant between 1291-1440. He has worked extensively in the Malta archives and brought a modern perspective to older works concerning this military order. This collection, his second in the Variorum series, contains sixteen articles in English, Italian and Spanish and broadens the theme already dealt with in the first collection (*The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West 1291-1440*, Variorum, 1978) in three respects: historiography, Hospital intervention and settlement in mainland Greece, and the changing nature of the crusade. As Luttrell tells us in his preface, the two volumes of collected articles can be considered a supplement to Delaville le Roulx's *Les Hospitaliers à Rhodes jusqu'à la mort de Philibert de Naillac: 1310-1421* originally published in 1913 and reprinted by Variorum in 1974.

1. N. Oikonomidès, L'organisation de la Frontière Orientale de Byzance aux Xe - XI^e siècles et le Taktikon de l'Escorial, *Actes du XIV^e Congrès International des Études Byzantines*, Bucarest 1974, I. 285 - 302. V. A. Arutjumova - Fidanjan, Ešče raz o feme "Iverija", *Kavkaz i Vizantija* 1 (1972) 36-55.

Latin Greece, the Hospitallers and the Crusades 1291-1440 begins with an overview of the current state of research on the Hospitallers. Luttrell points out that while extensive work has been done on Hospitaller activities in Jerusalem and Cyprus up to 1310, there is no comprehensive history of the Order's activities in the Levant during the two-hundred odd years from 1310 to 1522. Large numbers of documents in the Malta archives, the Vatican and various European priories have yet to be fully exploited. The only published collection of Hospitaller documents ends in 1310 and the manuscript catalogue of the Malta archives, begun in 1964, remains incomplete. This situation makes research on the Order's history a time consuming and difficult process. Thus there remain a number of subjects that need further investigation including, according to Luttrell, the Hospitaller priories in Western Europe; the economic basis of the Order; and the internal relations between the knights and the indigenous population of Rhodes.

The first group of articles (II-IV) concern Hospitaller historiography. In these Luttrell includes an introduction to archival material at Malta and a survey of secondary works written on the Hospital between the fourteenth and nineteenth centuries, and points out that the Order itself did not produce any notable chroniclers or historians until the late sixteenth century. In 1563 Fr. Joan Antoni Foxa, a Catalan Hospitaller, completed the first surviving history of the Order using a chronology of deceased Masters, documents from Malta, and some Vatican material. This history was followed by that of Heinrich Pantaleon, published in 1565 and 1566, which Luttrell considers of «strictly limited value». It remained for Giacomo Bosio who was appointed «historiographus» in 1589 to build upon Foxa's work and publish a three-volume comprehensive history. Bosio's history, first published in 1594, still remains the only comprehensive account of the Knights Hospitallers. It has been widely consulted by scholars since his time and, as Luttrell subsequently demonstrates, is responsible for a number of errors that appear in many standard works. Article number (V) is a case study of one group of such errors. Using an examination of Hospitaller activities in Cilician Armenia between 1291-1375 Luttrell provides a specific detailed example of the methods of earlier historians and their uncritical reliance on Bosio.

In the second group of articles (VI-XIII) Luttrell discusses Latin activities in Greece during the fourteenth century. His regional focus includes Rhodes, Vonitza, Corfu, Argos, Nauplia, Athens, Corinth, Nafaktos and Patras. Conditions in fourteenth century Greece were unsettled and politically complex. The deteriorating fortunes of the Greek and Latin principalities established after the Fourth Crusade created a shifting power vacuum which Greek and Latin lords, Catalans, Navarrese, Serbs, Albanians, the Angevins, Florentines and finally the Ottomans competed to fill. Basing his accounts on large numbers of published and unpublished primary sources, Luttrell is a reliable guide to the myriad interests, wars and alliances. Appended to most of his

articles are many documents which appear in print for the first time. By supporting his positions with documentary evidence, he dispenses with much of the unreliable chronology found in Hopf's standard works. These articles in particular, offer invaluable insight into the conditions of the rapid Ottoman advance into Greece. His article concerning Rhodes is especially noteworthy since it touches upon a period about which we know little concerning the deteriorating state of affairs in the southern Sporades. Clearly, anyone dealing with the Greek lands during this period must make themselves familiar with this collection of articles and the documents published therein.

The last group of articles (XIV-XVI) concern the changing nature and objectives of the Crusade in the fourteenth century. Article XIV deals with a general outline of how the papacy's focus shifted from the theoretical objective of the recovery of the Holy City of Jerusalem to the more practical consideration of the defense of Latin Greece and its trade in the Aegean. The next article deals with a Pope's effort to block the expanding power of the Ottomans in the Balkans. Here Luttrell gives a detailed analysis of Pope Gregory XI's relations with the Hospitallers. This Pope succeeded in turning the Order's military attention away from Mamluk Egypt and Syria to the problem of defending Greece and the Balkans. One practical result of Gregory's diplomatic efforts was the ill-fated 1378 Hospitaller expedition into Southwest Central Greece. Luttrell brings together a number of sources which significantly illuminate the nature of these diplomatic efforts. He pays special attention to papal financial considerations and involvement in Italy. The final article in the collection deals with a survey of crusading activities during the fourteenth century. Because this article was written before the publication of Setton's *The Papacy and the Levant* (1976) and volume three of *A History of the Crusades* (1975), which are now standard works in the field, it has been superceded by them. This article is the least useful in the collection and should have been replaced with something less dated.

The entire collection is noteworthy for its numerous appendices in which many important Latin documents are edited and analyzed. Unfortunately, there are no such appendices for documents in Greek in any of these articles and this has had a negative effect on the substance of some of them. For example, Byzantine views on the subject of Latin intervention and annexation of portions of their empire are rarely dealt with in any detail. Recourse to more Byzantine sources would in many cases have contributed to our understanding of some of the Latin actions Luttrell examines. Despite this limitation, the collection fills an important gap in the literature on the medieval Levant and scholars concerned with the Hospitallers and with the history of this region will find it an invaluable aid.

Elizabeth M. und Michael J. Jeffreys, Popular Literature in Late Byzantium, London 1983. Variorum Reprints, 80, σσ. 342.

Es mag zu begrüßen sein, wenn nun auch jüngere Autoren mit ihren wichtigsten Arbeiten in einem ansprechenden Band bei Variorum Reprints die Möglichkeit bekommen, die Gesamtlinie ihrer Forschungen der letzten Jahre vorzustellen. Gerade im vorliegenden Fall wird besonders eindrucksvoll deutlich, wie diese Linie der Forschungen auf dem Feld der Popular Literature in Late Byzantium bei den beiden Forschern Elizabeth und Michael Jeffreys verläuft, und ich muß gestehen, daß ich bei der erneuten Beschäftigung mit ihrem Werk durch diesen Sammelband auf Nuancen aufmerksam wurde, die ich bei der früheren Lektüre der einzelnen — z.T. schon «klassischen» — Artikel übersehen hatte.

Dennoch könnte — vor allem von Seiten des Verlegers — folgende Überlegung nützlich sein: Wissenschaftler, die sich mit dem hier angesprochenen Themenkreis auseinandersetzen, werden ohne die Bibliographie der *Byzantinischen Zeitschrift*, der *Byzantinoslavica*, ohne die Zeitschriften *Ἑλληνικά*, *Byzantine and Modern Greek Studies*, *Μαυρατοφόρος*, *Δωδώνη*, *Byzantion* und die *Dumbarton Oaks Papers* — um nur ein paar zu nennen — nicht auskommen. Auch wenn nicht alle diese Zeitschriften immer am Ort vorhanden sein mögen, so sollten sie doch im allgemeinen relativ leicht einsehbar sein. Und, um beim Beispiel zu bleiben, wenn die teureren *DOP* nicht überall vorhanden sind, wird man sich bei dem hohen Ansehen, das die beiden Forscher genießen, Titel wie «Formulas in the Chronicle of Morea» oder «The Nature and Origins of the Political Verse» auf die eine oder andere Art einsehbar machen müssen.

Es fragt sich also, warum im vorliegenden Band Aufsätze vereint sind, die einerseits «klassisch» sind und die vielfältigste Beachtung bei anderen Wissenschaftlern gefunden haben, und andererseits gerade erst — etwa in den *Byzantine and Modern Greek Studies* 5 (1979) oder im *Byzantion* 50 (1980) — in allgemein zugänglichen wissenschaftlichen Zeitschriften veröffentlicht worden waren.

Die Verantwortung dafür trägt wiederum der Verleger, der den Autoren selbst offenbar völlige Freiheit in der Auswahl ihrer einzelnen Arbeiten gelassen hat (s. «Preface») und das Kriterium der leichten oder schweren Verfügbarkeit einzelner früherer Forschungsarbeiten nicht zusätzlich eingebracht hat¹.

1. Die Autoren selbst denken im Vorwort (II) an die Kriterien «too long or specialised», wobei sie auf *The Chronicle of the Morea: Priority of the Greek Version*, *BZ* 68 (1975) 304-350, verweisen. Ich selbst hätte eher an *Some Comments on the Manuscripts of «Imberios and Margarona»*, *Ἑλληνικά* 27 (1974) 39-49, oder an *The Greek Manuscripts of the Saibante Collection*, *Studia Codicologica TU* 124,

So bleibt also der Aufsatz «Digenis Akritas and Commagene» aus den *Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul Meddelanden* 3 (1978) 5-28, unter allen hier versammelten Arbeiten wohl der, der aus seinem Versteck in das Licht der breiteren Öffentlichkeit gezogen wurde. Dabei haben aber Jeffreys andere und gewiß verstecktere Arbeiten wie etwa *The Literary Emergence of Vernacular Greek*, *Mosaic* VIII/4 (1974) 171-193, durchaus noch ihren wissenschaftlichen Wert, obwohl man unterstellen kann, daß die Autoren heute in einigen Punkten zu dortigen Formulierungen nicht mehr stehen würden.

Dort, wo man die Absicht des Verlegers und der Autoren als kongruent vermuten dürfte, wäre wohl am ehesten noch der Punkt, der die übergreifende vergleichende Literaturwissenschaft betrifft. Mit Recht weisen E. und M. Jeffreys immer wieder darauf hin, daß der Kontakt zu vergleichbaren Genera in verwandten Literaturen der gleichen Zeitepoche so intensiv wie möglich sein sollte, und es ist ja nicht das geringste Verdienst der beiden Forscher, daß sie für den inhaltlichen und Wort-für-Wort-Vergleich der unmittelbaren Übersetzungsliteratur aus dem Altfranzösischen (*Imperios* und *Trojanischer Krieg*) und dem thematischen Vergleich aus dem Mittelenglischen schon bedeutende Ergebnisse vorweisen können. Romanisten und Anglisten mit entsprechenden Griechischkenntnissen werden also neben den Gräzisten als Lesepublikum erwartet werden dürfen, wobei die Italianisten und Slavisten auf andere Vorarbeiten, die Germanisten auf so gut wie gar nichts zurückgreifen könnten.

Die ersten drei Aufsätze legen die Frage der Mündlichkeit oder Schriftlichkeit der byzantinischen Volksliteratur auf den Tisch; im ersten Fall (Imberios and Margarona: the Manuscripts, Sources and Edition of a Byzantine Verse Romance, *Byzantion* 41, 1971) zusammen mit einer gründlichen Einführung in die allgemeine Problematik der Herausgabe einer byzantinischen Versdichtung in der Volkssprache und die speziellen Schwierigkeiten beim *Imperios* als einer Übersetzung aus dem Französischen, und einem scharfsinnigen Textvergleich (135: «...the Greek reads as though it were a breathless summary of the more leisurely and infinitely more sophisticated French tale»). Die konstatierten wörtlichen Halbverswiederholungen im Vergleich mit anderen Romanen und der *Chronik von Morea* führen zur ersten Fühlungnahme mit der «Oral Poetry», wobei der methodische Ansatz (149: Anm. 2: «The only way to study formulas is to collect repetitions and examine the metrical conditions in which they are used, the degree of regularity of use and the idea expressed») heute überholt sein dürfte, während die u.E. richtigen Schlußfolgerungen (152: «Our manuscripts have been formed from these memorised versions, and their complex inter-relationships and irreconcilable differences arise from the inadequacy of

Berlin 1977, 249-262, und weniger an den Forschungsbericht *The Popular Byzantine Verse Romances of Chivalry*, *Μαντατοφόρος* 14 (1979) 20-34, gedacht.

the 'minstrels' memories») leider bis heute noch nicht in die Praxis der kritischen Herausgabe solcher Texte umgesetzt worden ist.

Der zweite Aufsatz, die berühmten «Formulas in the Chronicle of Morea» aus den *DOP* 27 (1973), widmet sich ganz dem festen Formelbestand (verstanden als wörtlichen Halbverswiederholungen) in der *Chronik von Morea* im Vergleich mit einer Version des *Alexandergedichts*. Waren im Aufsatz I noch die Gedächtnislücken des Sängers für die verschiedenen Varianten verantwortlich, so wird jetzt die «corruption within a scribal framework» (194) favorisiert¹ und werden die Schreiber so vorgestellt: «They seem to read a few lines and then write them in much the same words but with constant minor differences» (194).

Der dritte Aufsatz «The Traditional Style of Early Demotic Greek Verse» aus den *Byzantine and Modern Greek Studies* 5 (1979) faßt mit Hilfe der leider immer noch nicht erschienenen kritischen Ausgabe des *Trojanischen Kriegs* zusammen: «the translator has written a 'transitional' text between oral and written poetry — a written poem with most of the features of oral style» (122); zu interpretieren etwa in der Richtung: einer der Gründe, warum die uns schriftlich überlieferten Texte der byzantinischen Volksliteratur oft so leblos scheinen und so wenig dichterische Inspiration aufweisen, könnte der sein, daß die Form, die für die mündlich überlieferte Dichtung üblich war, auch für Dichtungen verwendet wurde, die dem Inhalt dieser Dichtungen nicht adäquat war.

Der umfangreiche «Klassiker» unter den Aufsätzen, Nr. IV, The Nature and Origins of the Political Verse aus den *DOP* 28 (1974), stellt die Forschung zum byzantinischen Fünfzehnsilber auf eine neue Grundlage. Mit Hilfe von zahlreichen wertvollen Einzelbeobachtungen zum sozialen Umfeld des späteren, mittleren und frühen politischen Verses wird ein Gesamtbild erarbeitet, das vom römischen versus quadratus (mit anderem Rhythmus) über die byzantinischen Kaiserakklamationen, den frühen Gebrauch bei hochgelehrten und in der Gelehrtensprache schreibenden Autoren bis hinauf zum «Allerweltsversmaß» in der byzantinischen Dichtung in der Volkssprache reicht und last not least im neugriechischen Dimotiko Tragudi weiterlebt. Das lebhaftes Echo auf diesen Artikel hat die Diskussion zu dieser wichtigen Frage der byzantinischen Literaturgeschichte zusätzlich belebt.

Die Gruppe der Aufsätze V bis VII befaßt sich mit dem Digenis Akritas, zunächst, V, Digenis Akritas Manuscript Z aus *Λαδώνη* 4 (1975) in der Auseinandersetzung mit der Trapp'schen Z-Version, die

1. Darauf wird auch von den Autoren im Vorwort (III) ausdrücklich hingewiesen: «In I we have given too large a place in our thinking to the element of memorization. We would now attribute the manuscript changes concerned to scribal variations within the framework of an oral tradition».

ausdrücklich als aus G und E kompilierte und mit Hilfe von TAP rekonstruierte Version gestützt wird.

Eine der letzten Zeilen dieses Artikels lautet (201): «I believe it can be proved that the compiler himself composed the so-called 'astrological prologue' of his text, or at least that he did not derive it from another text of Digenis». Genau dieser Beweis wird in VI, The Astrological Prologue of Digenis Akritas aus *Byzantion* 46 (1976) angetreten, ein «Eustathios» als Kompilator benannt. In VII wird die Philologie um archäologisches Material bereichert: Digenis and Kommagene aus den *Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul Meddelanden* 3, Stockholm 1978. Schien das Emirlied aus dem Digenis noch historisch faßbar zu sein, so werden die Bücher IV-VIII der Grottaferrataversion eher als Legende eingeschätzt. Michael Jeffreys bringt sie in Zusammenhang mit Antiochos I von Kommagene und untermauert diese Hypothese durch eine Reihe von historischen und epigraphischen Zeugnissen.

Artikel IX, «Constantine Hermoniakos and Byzantine Education» aus *Δωδώνη* 4 (1975) ist eine reich belegte schwierige Analyse der Quellen zur allseits geschmähten *Ilias* des Hermoniakos, die dieser zwischen 1323 und 1335 im Auftrag von Angelo - Dukas Ioannes, dem Despoten von Epiros verfaßt hat, eine Studie, die für das 14.Jh. ihresgleichen sucht. Daß damit zugleich eine Aufwertung der Bildung des Hermoniakos abfällt, ist beabsichtigt.

Auch in X, «The Comnenian Background to the 'Romans d'Antiquité'» aus *Byzantion* 50 (1980), kommt die methodisch mustergültige Forschungsarbeit der Romanistin Elizabeth Jeffreys voll zum Tragen. Ausgehend von den drei französischen romans d'antiquité *Thèbes*, *Eneas* und *Troie*, die von Eleonore von Aquitanien angeregt und gefördert wurden, entsteht für die Mitte des 12.Jh.s ein hochinteressantes und mit reicher Bibliographie abgesichertes Bild von lebhaften literarischen West - Ost - Beziehungen, von denen nicht zuletzt die ersten Spuren des Eindringens von Dichtungen in der Volkssprache in die byzantinische Literatur ein beredtes Zeugnis abzulegen scheinen.

Ein Namen- und Sachindex erschließt die einzelnen Artikel. Ein interessantes Werk, ein schönes Buch, repräsentativ für die fruchtbare Forschungsleistung zweier bedeutender Wissenschaftler. Neues ist im Vorwort schon angekündigt: «The Style of Byzantine Popular Poetry: Recent Work». Denn «On none of the subjects covered in this volume, however, do we feel that we have yet said our last word» (S. III). Καλή δύναμη könnte man da wünschen!

Ε. Μ. Παπαδάκη, Μορφαι του λαϊκού πολιτισμού της Κρήτης του 15ου και 16ου αιώνα κατά τας γραμματειακάς πηγάς, Ἀθήναι 1976. 8ο, σσ. 206 (Διατριβή ἐπὶ διδακτορίᾳ).

Ἡ μελέτη συγκροτεῖται ἀπὸ τρία μέρη· στὸ πρῶτο, ποὺ ἐπιγράφεται «ἐκ τοῦ φυσικοῦ βίου», ἐξετάζεται ἡ οἰκία (ὀνομασίες, κατασκευή). Τὸ δεύτερο μέρος («ἐκ τοῦ κοινωνικοῦ βίου») διαιρεῖται σὲ δύο κεφάλαια: Α' Γάμος (σχέσεις τῶν δύο φύλων πρὸ τοῦ γάμου, ἐπεμβάσεις τῶν γονέων, τέλεση τοῦ γάμου, δευτερογαμία κτλ.) καὶ Β' Τελευτή (τὰ πρὸ, τὰ κατὰ καὶ τὰ μετὰ τὴν τελετὴ καὶ τὴν ταφή). Τὸ τρίτο μέρος («ἐκ τοῦ πνευματικοῦ βίου») ἀρθρώνεται σὲ τρία κεφάλαια: Λαϊκὴ πίστη καὶ λατρεία, παραδόσεις (Σαραντάπηχοι, Τριαμμάτηδες, Κυνοκέφαλοι) καὶ Δημόδης ἱατρική. Τὸ σύντομο, τέλος, ἐπίλογο, ὅπου συνοψίζονται τὰ συμπεράσματα τῆς ἔρευνας, ἀκολουθοῦν οἱ πίνακες καὶ περίληψη στὰ γαλλικά.

Ὁ συγγραφέας ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει μιὰ εἰκόνα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων τοῦ νησιοῦ κατὰ τὸν 15ο καὶ 16ο αἰῶνα μὲ βάση τὶς πηγές, λόγιες καὶ λαϊκές. Ἀπὸ τὴ διερεύνηση τῶν ἐπιμέρους στοιχείων διαμορφώνει τὴν ἄποψη (σ. 171) ὅτι ἡ βυζαντινὴ παράδοση ἐπιζητεῖ στὸν ντόπιο πληθυσμὸ, ποὺ διατηρεῖ στενὴ πολιτιστικὴ σχέση μὲ τὸν ὑπόλοιπο ἑλληνικὸ κόσμο. Οἱ ἐνετικὲς ἐπιδράσεις — the venician way of life, θὰ λέγαμε — βρῖσκουν πρόσφορο ἔδαφος ἀποδοχῆς καὶ ἀνάπτυξης στὸν ἀστικὸ πληθυσμὸ τοῦ νησιοῦ, καὶ ἰδίως στὰ στρώματα ποὺ ἔχουν ἀνάβει οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικά. Πολὺ συχνὰ ὁ συγγραφέας ἐστιάζει τὴν προσοχὴ του σὲ ἱστορικὲς καὶ λαογραφικὲς λεπτομέρειες καὶ δίνει ἱκανοποιητικὲς λύσεις σὲ προβλήματα ποὺ ἀπασχόλησαν τὴν παλαιότερη ἔρευνα. Ἔτσι, δείγματος χάριν, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ φράση καὶ τὸν Μάϊον στεφανούμεθα ἀπὸ τὸν Ι. Βρυένιο ἀφορᾷ τὰ στεφάνια τῆς πρωτομαγιάς καὶ ὄχι, ὅπως ὑπέθεσε ὁ Φ. Κουκουλές, τὸ γάμο (σ. 115). Ἄλλωστε ἀκόμη καὶ σήμερα στὴν Κρήτη ἀκούγεται ἡ φράση «τὸ Μάη παντρεύονται οἱ γαϊδάροι» (βλ. καὶ Ε. Κ. Φραγκάκι, *Συμβολὴ στὰ λαογραφικὰ τῆς Κρήτης*, Ἀθήνα 1949, σ. 15. Τὸ Μάη δὲν γίνονται γάμοι, Μάη παντρεύονται μόνο οἱ βασιλιάδες καὶ ...οἱ γαϊδάροι). Ἡ συνήθεια αὕτη εἶναι κοινὴ καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου (βλ. Ν. Πολίτη, *Παροιμίαι Γ'* 381, *Λαογραφικὰ σύμμεικτα Γ'* 603). Ἡ παράσταση τοῦ δρεπανοφόρου Χάρου θὰ πρέπει νὰ ἔχει δυτικὴ προέλευση (σ. 125). Τέλος ἐπισημαίνεται ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἀπόκοπου σὲ δημοτικὸ (ἢ δημοτικοφανές) ἄσμα τοῦ Βάζου τῆς Κέρκυρας (σσ. 143-4).

Ὁ συγγραφέας χρησιμοποίησε μὲ τὴν ἐπιβαλλόμενη σχολαστικὴ λεπτολογία καὶ κριτικὴ τὶς γραπτὲς πηγές καὶ ἐπιπλέον δὲν ἄφησε ἀνεκμετάλλευτη καὶ τὴν πλούσια προφορικὴ παράδοση. Ἔτσι ἡ μελέτη μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς ὕλικὸ ἀντοχῆς — Der Teufel im Detail ἐγγυᾶται τὴν ἀνθεκτικότητά — στὴ δόμηση τοῦ μεγάλου ἔργου, ποὺ θὰ ἐξετάζει στὸ σύνολό του τὸν πολιτισμὸ τῆς Κρήτης κατὰ τὸν 15ο, 16ο καὶ 17ο αἰῶνα. Τὸ ἐπιτακτικὸ αἵτημα γιὰ τὴ σύνθεση ἐνὸς τέτοιου ἔργου τὸ εἶχε θέσει μὲ μιὰ ὀξυνοῦστατη σύγκριση ὁ Γ. Σεφέρης τὸ 1946 στὴ δοκιμὴ του γιὰ τὸν Ἐρωτόκριτο: «Μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς ὅτι ξέρουμε πολὺ πρὸ πραγματικὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ζοῦσαν τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου ἢ τὴν ἐποχὴ τοῦ Συμποσίου παρὰ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἔβλεπαν τὴν Ἐρωφίλη στὸ θέατρο» (*Δοκιμὲς Α'*, 274).

Μιά ἂν ὄχι ἀδυναμία πάντως ἔλλειψις ἀρετῆς τοῦ ἔργου εἶναι ὅτι ὁ συγγραφέας περιορίζεται στή συλλογή καὶ τὴν περιγραφή λογοτεχνικῶν μαρτυριῶν, ἐθίμων καὶ δοξασιῶν καὶ δὲν ἐπιμένει, ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, στὴν ἰχνηλασία τῆς προϊστορίας τους. Ἐπισημαίνω τρεῖς ἐνδεικτικὲς περιπτώσεις. 1. Ἡ ἐπιγραφή (σ. 146) στὸ ἀνώφλι τῆς θύρας τοῦ Ἄδη («Ἄφειτε τὴν ἀπαντοχὴ ὅσοι τὴν μπόρτα μπῆτε / ὀλπίδα μπλιὸ μὴν ἔχετε ἐκ τῆν κόλαση νὰ βγῆτε») ποὺ μνημονεύεται σὲ ἀνέκδοτο κρητικὸ ποίημα τοῦ 17ου αἰ. γιὰ τὸν Κάτω κόσμον (βλ. Μέγας, *Λαογραφία* 25, 637) ἀπηχεῖ πιθανότατα τὸ περίφημο δαντικὸ χωρίο ἀπὸ τὸ τρίτο ἄσμα τοῦ *Inferno*, στ. 9: «Lasciate ogni speranza, voi ch'entrato. Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ βρισκόταν γραμμένη «di colore oscuro... al sommo d'una porta» (στ. 9-10). Τὸ ποίημα εἶναι γραμμένο φραγκοχιώτικα καὶ ὁ συγγραφέας του φαίνεται νὰ ἦταν καθολικὸς (Μέγας, ὁ.π., 634). Καὶ ἡ μνεῖα ἄλλωστε τῆς Ὠραίας Ἑλένης στὴν Κόλαση ἴσως εἶναι μιὰ ἀνάμνηση ἀπὸ τὸ Δάντη, *Inf.* v, 64 Elena vidi κτλ. 2. Ὁ χθόνιος χαρακτήρας τῶν κυάμων καὶ ἡ κατανάλωσή τους στὰ μνημόσυνα (σσ. 94-5) ἔχουν μιὰ μακρὰ προϊστορία· οἱ πυθαγόρειοι συσχέτιζαν τοὺς κυάμους μὲ τὶς πύλες τοῦ Ἄδη (Δ. Λαέρτιος 8, 34) καὶ μὲ τὰ κεφάλια τῶν νεκρῶν προγόνων (Kern, *Orph.* ἀπ. 291-2). Τὰ ὄσπρια αὐτὰ προσφέρονταν καὶ στὰ ρωμαϊκὰ νεκρόδειπνα (Πλούτ., *Ρωμ. αἴτια* 95). 3. Οἱ παραδόσεις γιὰ τοὺς κυνοκεφάλους (σσ. 151-2) εἶναι πολὺ παλιότερες ἀπὸ τὴν σχετικὴ διήγηση τοῦ ψευδο-Καλλιस्थένη. Ὁ Ἡσίοδος μνημονεύει «ἡμίκυνες» (ἀπ. 153 *M-W*) καὶ ὁ Αἰσχύλος «κυνοκεφάλους» (ἀπ. 431 *N*²). Ὁ Ἡρόδοτος τοποθετεῖ τὸ τερατόμορφο αὐτὸ ἔθνος στὴ Λιβύη (4,191) καὶ ὁ Αἰλιανὸς (*Φ.Ι.*, 4, 46) στὴν Ἰνδία. Ἐπίσης γιὰ κυνανθρωπία κάνει λόγο ὁ Μάρκελλος ἀπὸ τὴ Σίδη (βλ. Roscher, *Das von der «Kynanthropie» handelnde Fragment des Marcellus von Side*, Leipzig 1896). Παρατηρήσεις τέτοιου εἴδους θὰ μπεροῦσαν νὰ γίνουν πολλές, ὅμως εἰς ἀνῆρ οὐ πάνθ' ὄρα, ὅταν μάλιστα αὐτὸς ἀνεβαίνει, συνήθως ἀσυντρόφευτος, τὴν τραχείαν καὶ ἀνάτη ὁδὸν τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς.

Μ. Ζ. ΚΟΠΙΔΑΚΗΣ

Λεξικό Σολωμοῦ. Πίνακας Λέξεων τοῦ ἑλληνογλωσσου σολωμοῦ ἔργου. Συνεργάστηκαν: Ἐρ. Καψομένος, Μ. Ἀντωνίου, Γ. Λαδογιάννη, Μ. Στρογγύρη, Γ. Τριάντου, Ἰωάννινα 1983. 8ο, σσ. 453. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων Δωδώνη: Παράρτημα ἀρ. 14 (Νεοελληνικὲς Ἔρευνες, ἀρ. 2).

Εἴκοσι σχεδὸν χρόνια μετὰ τὴ μνημειώδη ἔκδοση τῶν *Ἀυτογράφων Ἔργων* τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ¹ — καὶ ἀφοῦ ἔκτοτε, καὶ προπαντὸς τὰ τελευ-

1. *Διονυσίου Σολωμοῦ Ἀυτογραφα Ἔργα*, ἐπιμ. Λίνου Πολίτη, Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1964, τόμ. 2.: τυπογρ. μεταγραφή.

ταῖα λίγα χρόνια, δημοσιεύτηκαν λαμπρές μελέτες¹, οἱ ὁποῖες δικαίωσαν πανηγυρικά τὴν ἐμμονὴ τοῦ Λίνου Πολίτη στὴν ἀνάγκη μιᾶς πανομοιότυπης (δχι κριτικῆς)² ἐκδόσης τῶν χειρογράφων τοῦ Σολωμοῦ ὡς προϋπόθεσης γιὰ τὴ σοβαρὴ ἑνασχόληση μὲ τὸ ἔργο τοῦ ἔθνικοῦ ποιητῆ — βλέπει τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας τὸ δεύτερο ἀπαραίτητο ἐργαλεῖο τῆς σολωμικῆς ἔρευνας: ἕνας πλήρης «Πίνακας Λέξεων» (Index Verborum) «τοῦ ἑλληνόγλωσσου σολωμικοῦ ἔργου»³ (ἑφεξῆς: Α.Σ.). Πρόκειται γιὰ ἔργο συλλογικὸ πού τιμᾷ τὸ δραστήριο Σπουδαστήριο Νέας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων ἢ ἔμπνευση, ἢ ὀργάνωση τῆς ομάδας ἐργασίας καὶ ἢ ἐπίβλεψη τῆς δουλειᾶς σὲ ὅλα τὰ στάδια τῆς ἀνήκουν στὸν καθηγ. Ἐρ. Καψωμένο. Ἡ σχετικὴ ἐργασία ἄρχισε τὸ 1969, ἀλλὰ ἦταν κυρίως τὰ δέκα χρόνια τῆς δικτατορίας πού εὐθύνονται γιὰ τὴ μεγάλη καθυστέρηση τῆς ἐπεξεργασίας καὶ ἀποπεράτωσής της. Τὸ ἱστορικὸ ἐκτίθεται καλὰ στὸν Πρόλογο τοῦ Α.Σ. Τὸ τελικὸ προϊόν εἶναι ἕνας τόμος 450 σελίδων, καλαίσθητα τυπωμένος, πού προσφέρει μὲ ἐλάχιστη ἐπεξεργασία, ὅπως εἶναι σύνηθες γιὰ ἔργα τοῦ τύπου αὐτοῦ, τὸν γλωσσικὸ θησαυρὸ τοῦ Σολωμοῦ. Στὸν πρόλογό του προαναγγέλλεται ἡ ὀλοκλήρωση καὶ ἐνός συμπληρωματικοῦ ἔργου μὲ τὸ δελεαστικὸ τίτλο «Τὰ παράλληλα μοτίβα στὸ ἔργο τοῦ Σολωμοῦ».

Ἡ διάρθρωση τοῦ ἔργου: Πρόλογος (σσ. 9-10), Εἰσαγωγή (11-20), Ἀλφαβητικὸς πίνακας τῶν ἔργων καὶ συντομογραφίες (21-29), Χρονολογικὸς πίνακας τῶν ἔργων (30-35)· Πίνακας Λέξεων — Index — (37-371), Συμπλήρωμα (373-77). Πίνακας παραθεμάτων (379-80), Ἀφιερώσεις, μὶτο, πρόσωπα διαλόγων, ἐπεξηγηματικὲς φράσεις κ.τ.δ. (381-84), (...), Ἰταλικὲς καὶ ἄλλες ξενόγλωσσες ἐκφράσεις ἢ λέξεις στὰ ἑλληνόγλωσσα κείμενα (385-87), Ἑλληνόγλωσσες σημειώσεις τοῦ ποιητῆ (388-89), στατιστικὰ στοιχεῖα (390)· Πίνακας συχνότητας (391-50)· Παροράματα 451-53.

Γιὰ τὸν προσεχτικὸ ἀναγνώστη δὲν μένει ἀμφιβολία ὅτι ὁ σχεδιασμὸς καὶ ἡ ἐκτέλεση τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ ἔργου στηρίχτηκαν σὲ ἔγκυρα φιλολογικὰ κριτήρια. Ἡ κύρια ἄλλωστε ἀρετὴ γιὰ ἔργα αὐτοῦ τοῦ εἴδους, ἢ ἀκριβεία⁴, εἶναι παντοῦ προφανής.

1. Σημειῶν μόνου: Α. Πολίτη, Ἡ δομὴ τοῦ «Κρητικοῦ», *Κερκυραϊκὰ Χρονικά* 15 (1970) 187 κ.έ.· Δ. Ν. Μαρωνίτη, *Οἱ Ἐποχές τοῦ Κρητικοῦ* (Ἀθήνα 1975)· Ε. Παχίνη-Τσαντσάνογλου, *Μία λανθάνουσα ποιητικὴ σύνθεση τοῦ Σολωμοῦ* (διδακτ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 1978)· Γ. Κεχαγιόγλου, Προτάσεις γιὰ τὸν «Πόρφυρα» τοῦ Σολωμοῦ, *Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Λίνο Πολίτη* (Θεσσαλονίκη 1979) 153-84.

2. Βλ. Α. Πολίτη, *Γύρω στὸ Σολωμὸ (Μελέτες καὶ Ἄρθρα 1938-1958)*, Ἀθήνα 1958, «Γιὰ τὴν ἐκδόση τοῦ Σολωμοῦ», σσ. 9-36.

3. Εἶναι παρήγορο σημεῖο ὅτι μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς ἐλλείψεις πού δυσχεραίνουν τὴ λεξικογραφικὴ δουλειὰ στὸν τόπο μας, ἢ ἀπουσία ἐιδικῶν ἢ κατὰ συγγραφέα λεξικῶν καὶ πινάκων λέξεων, μοιάζει νὰ θεραπεύεται ἐν μέρει τὰ τελευταῖα χρόνια, μὲ μιὰ σειρά ἀπὸ πίνακες λέξεων γιὰ ποιητικὰ κυρίως ἔργα τῆς νέας λογοτεχνίας μας. Βλ. Π. Πίστα, Οἱ πίνακες λέξεων νεοελληνικῶν ποιητικῶν ἔργων, *Κώδικας* 3 (1977) 185-94· νεότερη καταγραφή στὸν πρόλογο τοῦ Α.Σ. καὶ στὴν Εἰσαγωγή στὴ ΝΕΦ τοῦ Π. Μαστροδημητρή⁴. Οἱ προϋποθέσεις (οἱ τεχνικὲς τουλάχιστον), γιὰ αὐτοματοποιημένη παραγωγή πινάκων λέξεων ἔργων τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ὑπάρχουν τώρα μετὰ τὴν ἐκδόση τοῦ Πίνακα Λέξεων τῶν Ἀπομνημονεμάτων τοῦ Μακρυγιάννη (Ι. Ν. Καζάτζη - J. Bréhier, Ἀθήνα 1983) γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἑλλάδα μὲ τὴ βοήθεια ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν.

4. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς (ἀναγκαστικῆς) περιορισμένης δειγματοληψίας μου εἶναι ἱκανοποιητικὰ.

Τις λιγοστές παρατηρήσεις που ακολουθούν υπαγορεύει ο θαυμασμός για το έργο που συντελέστηκε και η ελπίδα ότι ίσως αυτές δεν αποδειχτούν έντελώς άχρηστες ή αυτονόητες και κατά τη σύνταξη παρομοίων πινάκων, φιλολογική δραστηριότητα που έχει αρχίσει στον τόπο μας τα τελευταία χρόνια και συνεχίζεται σταθερά — έστω και χωρίς τον επιθυμητό κεντρικό έλεγχο ή προγραμματισμό¹.

1. 'Ο τίτλος δεν συμφωνεί με τον υπότιτλο και το περιεχόμενο του έργου. Στην καθιερωμένη χρήση των όρων: ή είδοποιός διαφορά του Λεξικού από τον Πίνακα Λέξεων έγκείται στην παρουσία / άπουσία έρμηνευμάτων και στο βαθμό εξαντλητικότητας των παραπομπών. "Ένα λεξικό έξ όρισμού περιλαμβάνει έρμηνεύματα (όχι αναγκαστικά στην ίδια γλώσσα με τα λήμματα) και κάποιες παραπομπές (κάποτε και κάποια, «διδασκαλικά») όπως έλεγαν οι παλιοί, παραθέματα με τη χρήση της λέξης). Είναι αυτονόητο ότι όπου είναι αναγκαίο γίνονται και σημασιολογικές διακρίσεις. 'Ο πίνακας λέξεων είναι ένας άπλος κατάλογος όλων των λέξεων που άπαντούν (κατά την περίπτωση σε ένα ή περισσότερα κείμενα), με κάποια όμαδοποίηση των συνανηκόντων παραδειγματικών μορφών, εκεί που αυτό χρειάζεται, και με όλες τις παραπομπές κατά λέξη και κατά τύπο. Είναι ίσως άτυχες που ή παλιά σημασία λεξικόν = λέξεις, δεν είναι δυνατό να αναληφθεί πιά, αλλά κι άν αυτό ήταν δυνατό, θα συνεπαγόταν την άσύμφορη κατάργηση της σαφήνειας στην όρολογία. Στο Λ.Σ. ό τίτλος προφανώς έμεινε και μετά την άλλαγή του προγράμματος εργασίας, το όποιο αρχικά πρόβλεπε σύνταξη κανονικού λεξικού· διαβάζουμε στον πρόλογο: «...προκρίθηκε ή μορφή του πίνακα λέξεων άντι του λεξικού».

2. 'Η ύλη του Λ.Σ.: (α) Περιλαμβάνεται μόνο ή λογοτεχνική ύλη, ποιητική και πεζή. 'Η άπόφαση αυτή αφήνει απέξω λίγες άδέσποτες λέξεις και προπάντων τις έλληνόγλωσσες σημειώσεις του ποιητή (των όποιων ώστόσο παρέχεται πλήρης πίνακας παραπομπών) και βέβαια τα γνωστά και δημοσιευμένα γράμματά του². 'Ασφαλώς και στις δύο τελευταίες περιπτώσεις έχουμε να κάνουμε με πολύτιμο υλικό που θα μπορούσε να βρει μιá θέση σε ένα Λ.Σ., έστω και σε χωριστό τμήμα του. Στο υλικό αυτό περιλαμβάνονται λέξεις όπως άτουφέμιστος, 'γγισμένος, μοιάσιμο, ξεστεριά, πρωτόκτιστες (εύμορφιές της φύσεως): όλες άπαξ ειρημένες για τον Σολωμό και πολλές άλλες με γλωσσικό και φιλολογικό ενδιαφέρον. (β) Το άποδελτιωμένο υλικό έχει συλλεγεί από τα Αύτόγραφα και — σωστά — για λίγες περιπτώσεις από τη δίτομη χρηστική έκδοση Πολίτη (που παρακολουθεί τη λεγόμενη έκδοση Πολυλά του 1859, πολύτιμη και για την προφορική παράδοση που μάς διαφύλαξε). Κάποτε άποδελτιώνεται για ένα έργο το κείμενο και των δύο εκδόσεων (Λ.Σ. σ. 13). "Ένας αναλυτικός πίνακας έργων (σ. 21-29) συστοιχίζει την πηγή (ή τις πηγές) άποδελτίωσης με το καθένα από τα 103 συνθέματα του Σολωμού (πόσοι άλήθεια έχουν πρόχειρο τον μεγάλο αυτόν αριθμό;) που μαρτυρούνται στα χειρόγραφα του. (γ) Το σύστημα παρα-

1. 'Έτσι αναγγέλλεται ως προσεχής ή έκδοση πίνακα λέξεων Καρυωτάκη από ομάδα φιλόλογων του Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων, την ώρα που έχει κυκλοφορήσει το σχετικό έργο του Μ. Ρερί (1983).

2. Λ. Πολίτη, 'Ο Σολωμός στα γράμματά του, 'Αθήνα 1956.

πομπῶν πού υιοθετήθηκε, χωρίς νά εἶναι ἰδιαίτερα πολύπλοκο, καλύπτει μέ σαφήνεια ὅλες τίς ἰδιάζουσες ἀνάγκες πού προέκυψαν κατά τήν ἀποδελτίωση ἐνός ἔργου μέ τέτοια χειρόγραφη παράδοση.

3. *Λημματογράφηση*: Ἡ λημματογράφηση τοῦ λεκτικοῦ θησαυροῦ τῆς νέας ἑλληνικῆς γενικά παρουσιάζει πολλά (καί προκειμένου γιά τήν «κοινή» ἀκόμη περισσότερο καί πολυπλοκότερα) προβλήματα. Τόσο περισσότερο ὅσο ἀφενός ἡ γλώσσα τῶν ἀστικῶν κέντρων (ἀντίθετα ἀπό τίς διαλέκτους) βρίσκεται σήμερα σέ ραγδαία ἐξέλιξη, καί ἀφετέρου γιά τή λεγόμενη δημοτική μόλις ἐντελῶς πρόσφατα τεματίστηκε ἐπίσημως ἡ φάση τῆς περιθωριακῆς χρήσης της, ἐξαιτίας τῆς ὁποίας δέν ἦταν δυνατή ἡ ἐπιθυμητή αὐτορύθμιση — ἐξἄλλου τίποτε δέν ἔγινε ἀκόμη πού νά ἐκσυγχρονίσει πραγματικά τή λαμπρή ρύθμιση τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη (1941). Γι' αὐτό τόσο οἱ συντάκτες τῆς Ἀκαδημίας (γιά τὸ λεγόμενο *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς* — στήν πραγματικότητα, οὐσιαστικά: τῶν διαλέκτων τῆς Νέας Ἑλληνικῆς), ὅσο καί ὁ καθηγητής Δ. Ι. Γεωργακάς (πού ἀπό εἰκαστίας ἐτοιμάζει στήν Ἀμερική τὸ πρῶτο μεγάλης κλίμακας καθαρά ἐπιστημονικὸ λεξικὸ τῆς καλλιερρημένης νέας ἑλληνικῆς) χρειάστηκε νά θεσπίσουν μέ βάση τὸ τεράστιο ὕλικό τους καί τίς ἰδιορρυθμίες του καί πίνακα ὀρθογραφικῶν συμβάσεων ἀλλὰ προπάντων δικούς τους κανόνες λημματογράφησης¹. Οἱ κανόνες αὐτοί, ὅσο σοφοὶ καί ὀδηγητικοὶ κι ἂν εἶναι σέ πολλά, εἶναι αὐτονόητο ὅτι δέν μποροῦν νά ἐφαρμοστοῦν σέ ὅλα τους τὰ σημεῖα προκειμένου γιά τὸ corpus ἐνός συγγραφέα τοῦ 19ου αἰῶνα. Παραταῦτα ἡ ἀποψή μου εἶναι ὅτι, ὅσο κι ἂν ἡ πλήρης καί συνεπῆς λύση τῶν προβλημάτων λημματογράφησης εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖα κατὰ τή σύνταξη ἐνός λεξικοῦ, προκειμένου γιά τήν ἐκπόνηση ἐνός πίνακα λέξεων προέχει ἡ πρακτικὴ ὀργάνωση τοῦ ὕλικου σέ εὐδιάκριτες καί εὐχρηστες μικροενότητες καί ὄχι ἡ ὀριστικὴ ρύθμιση τοῦ λημματογραφικοῦ προβλήματος. Ὁ πίνακας λέξεων ἐξ ὀρισμοῦ εἶναι πρωτογενές φιλολογικὸ ἔργο. Κατὰ συνέπεια ἀρκεῖ ἡ μικρότερη δυνατὴ φιλολογικὴ ἐπέμβαση καί ἐπιβάλλεται ὁ ἀναλυτικὸς χαρακτήρας: σέ διάκριση πρὸς τὸ λεξικὸ πού συνθέτει τὰ γλωσσικὰ δεδομένα (ἔστω σέ μικρότερη κλίμακα ἀπ' ὅσο αὐτὸ συνέβαινε μέ τὰ παλιότερα λεξικά).

Σύμφωνα μ' αὐτά, ἡ πλήρης λημματοποίηση τοῦ γλωσσικοῦ ὕλικου σ' ἓναν Πίνακα λέξεων δέν ἐνδείκνυται. Ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά, ἐνῶ δέν εἶναι ἀπολύτως ἀπαραίτητη γιά ἓνα λεξικὸ ἡ παροχὴ τῆς πλήρους τυπολογίας τῶν κλιτῶν λέξεων (μέ καταγραφὴ τῆς συχνότητάς τους), τοῦτο εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα μελήματα ἐνός πίνακα λέξεων ὅπου μόνη ἡ ἐπιλογή τῶν

1. *Κανονισμὸς συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς*: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν 1935· M. Peri, *Problemi di lemmatizzazione*, Univ. di Padova, *II Convegno dei neellenisti italiani* (1981), *Atti*, 1982, 31-37. (Τὴν πληροφορία καί ἀντίτυπο τῆς τελευταίας αὐτῆς ἐργασίας ὀφείλω στὸ συνάδελφο Π. Πίστα πού εὐχαριστῶ θερμά.)· I. N. Καζάτση / N. I. Κυριαζίδη / J. Bréhier, *Τὸ Λεξιλόγιον τοῦ Μακρυγιάννη*, 3 τόμ., Ἀθήνα 1983, τ. 1, σσ. 17-30· M. Peri, *Πίνακας Λέξεων τοῦ Καρυωτάκη*, Πάδοβα 1983, Εἰσαγωγή, σσ. 5-17· ὅσον ἀφορᾷ τὸ Λεξικὸν Γεωργακά, τὸ μόνο ὡς τώρα ἀναλυτικὸ λεξικὸ τῆς νέας ἑλληνικῆς πού προϋποθέτει ἐκτεταμένη ἀποδελτίωση ἀπὸ τίς πηγές, βλ. πληροφορίες καί τυπωμένα δείγματα ἀπὸ τὸ στοιχεῖο Α (πού ὀλόκληρο φτάνει τίς 6700 δακτυλόγραφες σελίδες): D. J. Georgacas, *Orbis* 22 (1973) 389-403, idem, *Μαντατογράφος*, τεῦχος 18 (1981) 1-32.

άνωμάλων τύπων δὲν ἀρκεῖ. Μόνον ἔτσι ἓνα τέτοιο ἔργο μπορεῖ νὰ γίνηι βάση γιὰ τὴ γραμματικὴ ἢ καὶ τὴν ὑφολογικὴ ἐπεξεργασία τῶν γλωσσικῶν δεδομένων. Ἡ τελευταία πρόταση συνεπάγεται καὶ μιὰ νέα: ἂν μέσα στοὺς μαρτυρημένους τύπους μιᾶς λέξης δὲν συμπεριλαμβάνεται καὶ ἰ ὁ λημματικός τύπος, ἐπικεφαλῆς τοῦ λήμματος - ἄρθρου τίθεται ὁ πλησιέστερος πρὸς αὐτὸν τύπος (μέσα στὴν παραδειγματικὴ ἱεραρχία), ἐνῶ οἱ λοιποὶ σὲ κάθε περίπτωση ἀκολουθοῦν σὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ. Τὴ διαδικασία αὐτὴ ἔχω ὀνομάσει («ἡμιλημματοποίηση»)¹. (Ἀσφαλῶς ἓνας ἐντελῶς ἀλημμάτιστος (:καθὰ ἀλφαβητικός) πίνακας λέξεων, καθὼς χωρίζει ὅ,τι συναντῆται, δὲν θὰ ἐξυπηρετοῦσε καμιὰν ἀνάγκη).

Βέβαια, σὲ ἓναν πίνακα λέξεων ἔργου γραμμένου σὲ μιὰ γλώσσα ὅπως ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ μὲ τὴν αἰσθητὰ πλουσιότερη τυπολογία της, κρίνεται κάποτε (ιδίως κρινόταν παλιότερα) σκόπιμη ἢ ἀποκατάσταση τοῦ κανονικοῦ λημματικοῦ τύπου, ἀκόμη καὶ ὅπου δὲν τὸν παρέχει τὸ κείμενο — μὲ κάποια φειδώ, βέβαια, καὶ γιὰ τὶς δυσκολότερες μόνο περιπτώσεις —². Κάτι τέτοιο δὲν τὸ κρίνω ἀπαραίτητο γιὰ τὴ σημερινὴ κοινὴ ἢ τὴν παλιότερη δημοτικὴ· ἀλλιῶς ὑπάρχει ὁ κίνδυνος νὰ γεμίσει ὁ πίνακας μὲ ἑκατοντάδες — συχνότερα: χιλιάδες — «πλαστοῦς» τύπους ποὺ κανέναν δὲν ἐξυπηρετοῦν, τουναντίον μπορεῖ κάποτε καὶ νὰ παραπλανοῦν. Τέλος, δεδομένου ὅτι ἡ ρύθμιση τῆς γλώσσας πρέπει νὰ προέλθει ἀπὸ τὴν ἐκτίμηση τοῦ γλωσσικοῦ ὕλικου (περισσοτέρων συγγραφέων) καὶ ὄχι τανάπαλιν, πρέπει νὰ ἀποφεύγεται ἡ αὐθαίρετη ρύθμιση — μὲ τὴ μορφή ἔστω τῆς λημματοποίησης — τοῦ περιεχομένου ἐνὸς ἢ περισσοτέρων πινάκων λέξεων. Μὲ αὐτὴ τὴ λογικὴ ἀποκτᾶ ὀλόκληρο τὸ νόημά της καὶ ἡ θεμελιώδης ἀρχὴ ποὺ προαναφέραμε γιὰ τὴν ἐκπόνηση ἐνὸς πίνακα λέξεων, ἡ ἀρχὴ τῆς πληρότητας. Ἐφόσον ὁ πίνακας λέξεων πρόκειται νὰ ἀξιοποιηθεῖ σὲ ὑφολογικὲς καὶ γλωσσολογικὲς μελέτες ποὺ χρησιμοποιοῦν γλωσσοστατιστικὲς μεθόδους, ἢ καταγραφή τοῦ λεξιλογίου πρέπει νὰ εἶναι πλήρης, ὅπως καὶ οἱ σχετικὲς ἐνδείξεις συχνότητας. Δὲν πρέπει νὰ λείπουν οὔτε καὶ οἱ κοινότερες λέξεις, ὅπως τὸ καί, τὰ ἄρθρα, οἱ ἀντωνυμίες κ.τ.δ., ὅπως δυστυχῶς συνέβαινε σὲ παλιότερους indices ἔργων τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας ἀλλὰ καὶ σὲ πρόσφατα ἀνάλογα ἔργα τῆς εὐρωπαϊκῆς γραμματείας³.

Ὁ πίνακας λέξεων ποὺ δὲν παρουσιάζει ἀναλυτικὰ τὸν εὐρισκόμενον θησαυρὸ λεκτικῶν τύπων ἐνὸς συγγραφέα, ὑποχρεώνει τὸν συντάκτη του

1. Δεπτομέρειες, βλ. Κυριαζίδη - Καζάκη - Bréhier, ὁ.π., τόμ. 1, σσ. 29 κ.έ.

2. R. Pfeiffer, *Callimachus*, vol. II, Oxonii 1951 (Index verborum). (Βλ. ἀκόμη τὸ συστηματικὸ Πίνακα Λέξεων στὴν *Ἱστορία Πτωχολόγους*, Θεσσαλονίκη 1978, ὅπου ὁ ἐκδότης Γ. Κεχαγιόγλου σημειώνει τὴ θέση ὀρισμένων λέξεων μέσα στὸ στίχο).

3. Θὰ μπορούσαμε νὰ προχωρήσουμε ἀκόμη πιὸ πέρα. Μὲ τὴ σύγχρονη τεχνολογία εἶναι ἀπολύτως δυνατὸς ὁ προγραμματισμὸς παροχῆς ἀκόμη καὶ μετρικῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴν κάθε ἀναγραφόμενὴ λέξη (καὶ τοὺς τύπους της), κατὰ τὸ πρότυπο λ.χ. τοῦ λεξικοῦ τοῦ πρῶμου ἀρχαιοελληνικοῦ ἔπους ποὺ (μὲ τὴν παραδοσιακὴ ἀκόμη μέθοδο) ἐξακολουθεῖ νὰ βγαίνει στὴ Γοττίνγη ἀπὸ τὴν ομάδα τοῦ καθηγητῆ B. Snell (*Lexikon des frühgriechischen Epos*, 1955-). Ὅτι ἡ παροχὴ τέτοιας πληροφορίας θὰ ἄνοιγε τὸ δρόμο γιὰ μετρικὲς σπουδὲς πολλοὶ τὸ φαντάζονται. Ὅτι ἔτσι θὰ ἄνοιγε ὁμοίως ὁ δρόμος γιὰ τὴν κατανόηση τῆς διαμόρφωσης τῆς πρῶμης νεοελληνικῆς πεζογραφίας πολὺ λίγοι ἴσως τὸ ὑποπτεύονται.

νά σημειώνει τις γλωσσικές ανωμαλίες ξεχωριστά, με αποτέλεσμα να πληθύνουν τὰ ἐμβόλιμα λήμματα καὶ νὰ περισσεύσουν τὰ παραπεμπτικά λήμματα.

Στὸ μέτρο πού οἱ παραπάνω σκέψεις εἶναι φιλολογικά ὀρθές, μπορεῖ νὰ φανταστεῖ κανεὶς γιατί ἡ σοβαρότερη ἴσως ἀντίρρηση μας γιὰ τὸ προκείμενο *Λ.Σ.* ἀφορᾷ στὴ λύση πού ἡ ὁμάδα ἐργασίας υἰοθέτησε στὸ ζήτημα τῆς λημματογράφησης: ἀτυχῶς (γιὰ μένα) τὸ *Λ.Σ.* ἀπὸ τὴ μιά δίνει σὲ κάθε περίπτωση κανονικὸ λημματικὸ τύπο, ἀπαντώντα στὸ κείμενο ἢ πλασματικὸ, ἀπὸ τὴν ἄλλη δὲ ν παραθέτει ἀναλυτικὰ τὶς παραδειγματικές μορφές τῆς κάθε λέξης μὲ τὶς ἀντίστοιχες παραπομπές. Αὐτὸ σημαίνει (α) ὅτι ἡ χρησιμότητα τοῦ ἔργου αὐτοῦ γιὰ λεπτές ὑφολογικὲς (κάποτε καὶ γραμματικὲς) παρατηρήσεις εἶναι περιορισμένη, καὶ (β) ἡ οἰκονομία τοῦ συνολικοῦ ἔργου ὑποφέρει, καθὼς λ.χ.: (1) γιὰ κάθε ρῆμα δίνονται ξεχωριστὰ λήμματα γιὰ τὴν κάθε φωνή· (2) γιὰ κάθε μετοχὴ ἐνεστώτα δημιουργεῖται παραπεμπτικὸ λήμμα, μὲ τὸ αἰτιολογικὸ ὅτι ὁ σχηματισμὸς τῆς παρουσιάζει κάποτε ἀποκλίσεις ἀπὸ τὸν σημερινὸ «κοινόν»· (3) γιὰ τὶς τρεῖς μορφές τῆς προσωπικῆς ἀντωνυμίας δημιουργοῦνται ξεχωριστὰ λήμματα· (4) ὅσον ἀφορᾷ στὶς διπλοτυπίες καὶ στὶς πολυτυπίες: ἡ ἀκαμπτη ἐφαρμογὴ τῆς κατὰ βάση σωστῆς ἀρχῆς «ὁ συχνότερος τύπος γίνεται λημματικὸς τύπος» ὁδηγεῖ κάποτε σὲ ἀντιφατικὲς λημματοποιήσεις.

Πρόσθετη σύγχυση δημιουργεῖ ἡ σύμπτυξη δύο λημματικῶν τύπων σὲ ἕναν. Παράβαλε δύο περιπτώσεις: (α) ἐπέρ(υ)σι: δηλ. στὸ κείμενο ἀπαντᾷ ἄλλοτε ἐπέρσι, ἄλλοτε ἐπέρσι καὶ (β) (ἔ)ξουθε: δηλ. (κατὰ τὶς ὁδηγίες τῶν συντακτῶν) στὸ κείμενο ἀπαντᾷ μόνον ὁ τύπος ξουθε (ὄχι: ἀλλοῦ ἔξουθε, ἀλλοῦ ξουθε, ὅπως στὴν προηγούμενη περίπτωση), ὁ ὁποῖος γιὰ νὰ γίνει κατανοητός, συμπληρώνεται.

Πόσο ἀντιοικονομικὸ καταλήγει νὰ εἶναι τὸ σύστημα αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὸ ἀκραῖο παράδειγμα τῶν δύο ἐπομένων λημμάτων: [ἐκδίδω βλ. ξεδίνω]· [ξεδίνω (ἔξεδωκα) καὶ μία παραπομπή]. Θὰ ἀρκοῦσε: [ἔξεδωκα + παραπομπή].

*Ἄς σημειωθεῖ ὅτι γιὰ τὸν χρήστη, περισσότερο ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματολογία πού ἐκτέθηκε, μετρᾷ τὸ γεγονὸς ὅτι μέσα στὸν Πίνακα αὐτὸν δὲν διακρίνονται τὰ διακριτέα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ψάχνει κανεὶς συχνὰ ἀνάμεσα σὲ πολλὲς ἀριθμητικὲς παραπομπές γιὰ ὑλικὸ πού ἀσφαλῶς εἶχαν συλλέξει — καὶ διακρίνει σὲ ἕνα πρῶτο στάδιο — οἱ συντάκτες τοῦ ἔργου.

*Ἐτσι λ.χ. δὲν διακρίνονται τὰ ἀκόλουθα:

ἀρά-ζω / -χνω, βάλ-λω / -νω, βγά-ζω / -νω, βλά-βω / -φτω, βλασ-τημῶ / -φημῶ, βλογῶ / εὐλογῶ, βουλιά-ζω / -ω, βρέσκω / βρίσκω, δείχ-τω / -νω, ἀκολουθῶ / ἀκλουθῶ, ἀλλά-χνω / -ζω, ἀκου-μβῶ / -μπῶ, ἀπαντήχνω / ἀπαντῶ, ἀποκοιμ-ῶ / -ίζω, ἀποκρῖνομαι / ἀποκρῖνομαι, αὐθέντης / ἀφέντης, βασιλέας / βασιλιάς, βλασφήμια / βλαστήμια, βλουν-τζι / φλούντζι, βοή / βουή, βωδάτος / εὐωδάτος, γύρα / γύρου, δένδρο / δέντρο, ἀθάμβωτος / ἀθάμπωτος, αἰωνιότης / αἰωνιότητα, ἀκατάπαυ-τος / -στος, ἀκόμη / ἀκόμα, ἀκούη / ἀκοή, ἀκτίνα / ἀχτίνα, ἀναπ-αημὸς / -αμὸς, ἀντρας / ἀνδρας, ἀνθρωπινὸς / -ώπινος, ἀνιψίδι / ἀνεψίδι, ἀνιψιὸς / ἀνεψιός, ἀνιῶ / ἀνοίγω (ὀρθογραφία;), ἀνοιχτός / ἀνοικτός, δικ(α)ία, τά: βλ. δίκιο, τό· βία / βιά, γονιοὶ / γονεοὶ (γονιός), ἀπειρακτός / ἀπειραχτός, ἀλλί / ἀλιά, ἀνάμεσο / ἀνάμεσα, ἀντί(ς), ἀπό-κτυπο / -χτυπο, στέκομαι / στέκω, στήνομαι / σταινομαι, στήνω / σταινώ, κρυφοκοι-τάζω / -τῶ, κ.ἄ.π.

*Ἐπιρρήματα: εὐτύς / εὐθύς, ζερβία / ζερβιά, κ.ἄ.

*Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, πολὺ σωστά δίνονται στὸ *Λ.Σ.* συνθετότερα λήμματα ἐκεῖ ὅπου ἀλλιῶς θὰ διασπῶνταν καὶ θὰ χάνονταν σημασιολογικά ἄτημη-

τα λεκτικά σύνολα, όπως: "Αγιο Βήμα, τό, Ἁγιά Σοφία, ἡ, ἐξ ἀνάγκης, ἐξ ἀποφάσεως, ἐξ ἀρχῆς, τῆ ἀληθεία, ἐν τῷ ἅμα, ἔξω φρενῶν, Θεία Πρόνοια, ἡ, Θεία Δίκη, ἡ, καὶ ὅλα, μὲ μία / μὲ μιᾶ(ς), τοῦ κάκου [γιατί ὁμοῦ οἱ δύο παραπομπές πού συνοδεύουν τὴν τελευταία φράση στὸ λῆμμα τοῦ κάκου ἐπαναλαμβάνονται μαζί μὲ ἄλλες πέντε ὑπὸ τὸ λῆμμα κάκου (τοῦ)];], τοῦ μίκρου, κ.ο.κ.

Γιατί ὡστόσο νὰ μένει τὸ σωστὸ αὐτὸ βῆμα στὴ μέση; Γιατί νὰ μὴν ὑπάρχει λ.χ. ἰδιαιτέρο λῆμμα γιὰ τὸ χωρὶς νὰ (σύνθετο σύνδεσμο—ὄχι: πρόθεση χωρὶς + νά), γιὰ τὸ ἀντὶς νὰ (σύνθετο σύνδεσμο, ὄχι: πρόθεση ἀντὶς + νά), γιὰ τὸ εὐθύς ὅπου (= μόλις, ὄχι: εὐθύς) ἀπάνω (διακριτέο ἀπὸ τὸ ἀπάνω πού) κ.τ.δ.; (Τὰ δείγματά μου εἶναι λίγα καὶ τυχαῖα ἐπιλεγμένα).

Γιατί ἡ λημματοποίηση: λόγια, τά, δροσόχορτα, τά, δροσάνθη, τά, μάτια, τά, σὰ νὰ ἐπρόκειτο γιὰ pluralia tantum; Ἐπίσης πρέπει νὰ γραφεῖ Ζάκυθο, ἡ (ὄχι Ζάκυθος, ἡ) στὸ οἰκεῖο λῆμμα.

Γιατί χρυσ' ὄνειρο (δύο λέξεις χωριστές), ὅταν πρόκειται μάλλον γιὰ τὴ σύνθετη λέξη χρυσόνειρο, τό, πού ἀπαντᾷ λ.χ. στὸν Καρυωτάκη: βλ. Νηπενθῆ, «Πολύμνια», στ. 31: νά'βρω γυρεύοντας / μὲς στὰ νερά τους / τὰ χρυσονείρατα / καὶ τοὺς θανάτους. ("Ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὁ Σολωμὸς χρησιμεύει καὶ σὲ σύνθεση τὸ ἀγαπημένε του ἐπίθετο χρυσός: πρβ. τὸ οὐσιαστικὸ χρυσοπηγή).

Δὲ σταματῶ καθόλου στὸν ἰδιαιτέρα χρήσιμο πίνακα συχνότητας λέξεων πού περιλαμβάνει τὸ Δ.Σ., γιατί ἐνῶ ἡ πρακτικὴ ἀξία του εἶναι προφανὴς γιὰ τὸ φιλόλογο, ἡ σύνταξή του δὲν παρουσιάζει, ἀπὸ μεθοδολογικὴ ἄποψη, ἐνδιαφέρον.

Δὲν εἶμαι πολὺ βέβαιος ὅτι δὲν ὑπάρχουν στὸν τόπο μας φιλόλογοι πού νὰ ἀμφισβητοῦν ἀκόμη καὶ σήμερα καὶ τὴ χρησιμότητα ἀλλὰ καὶ γενικὰ τὴ φιλολογικὴ ἀξία καθεαυτὴν ἐνός πίνακα λέξεων σὰν τὸν κρινόμενο. Αὐτοὺς ἴσως μπορεῖ νὰ πείσει ἡ φυλλομέτρηση τοῦ ἴδιου τοῦ Δ.Σ., ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπισκόπηση τῆς σχετικῆς πλούσιας ξένης βιβλιογραφίας. Ἔχω στὸ νοῦ μου κυρίως σύνθετα ἔργα ὅπως τὰ παρακάτω: J. R. Armogathe - J. L. Marion, *Index des «Regulae ad directionem ingenii» de René Descartes* (Roma 1976). Anne Becco, *Du simple selon G.W. Leibniz. Discours de métaphysique et Monadologie* (Paris 1975). Anne Becco (et alii), *Méditations Métaphysiques. Texte définitif avec indexation automatisée, Tableau alphabétique des formes lexicales. Tableau fréquentiel. Concordances. Tableaux de co-occurrences* (Paris 1976). Πρόκειται γιὰ ἐργασίες πού μετὰ τὴν ἀνασύνταξη τῶν γλωσσικῶν δεδομένων, πού ἔγινε δυνατὴ μόνο χάρις στὴν ἠλεκτρονικὴ ἐπεξεργασία τοῦ λεξιλογίου τῶν φιλοσοφικῶν αὐτῶν ἔργων, ἀνασυνθέτουν καὶ τὰ φιλοσοφικὰ συμπεράσματα, προωθοῦν ἐπομένως τοὺς σκοποὺς τῆς φιλοσοφικῆς ἔρευνας. Δὲ μένει παρὰ νὰ εὐχηθοῦμε τὴν καλύτερη δυνατὴ ἐκμετάλλευση τῶν δεδομένων τοῦ γλωσσικοῦ καὶ ποιητικοῦ θησαυροῦ τοῦ Δ. Σολωμοῦ, τὰ ὁποῖα μὲ τόσο συστηματικὸ τρόπο μᾶς προσφέρει ὁ πίνακας αὐτὸς λέξεων.

I. N. KAZAZHS

Karin Aridas, Freiheit oder Tod. Bilder des Panagiotis Zografos über den Kampf der Griechen gegen die türkische Fremdherrschaft 1821 bis 1830. Mit Auszügen aus den Memoiren des Generals Makrygiannis, Leipzig und Weimar 1982, σσ. 112, πίν. 24, Gustav Kiepenheuer Verlag.

Έχει γίνει πια συνείδηση ότι η νεότερη ελληνική τέχνη (18ος, 19ος και 20ός αιώνας) με την ποιότητα, τον πλούτο και την ιστορική αξία των υλικών της μνημείων αποτελεί μια σημαντικότερη έκφραση της πνευματικής ζωής του έθνους. Από την άποψη αυτή η μελέτη της ιστορικού της τέχνης Karin Aridas, δημοσιευμένη στα γερμανικά, είναι διπλά χρήσιμη, αφού και την υπάρχουσα βιβλιογραφία ουσιαστικά εμπλουτίζει και στον ξένο αναγνώστη ευκολότερα φτάνει.

Το βιβλίο έχει τα εξής μέρη: α) Εισαγωγή (σσ. 7-32). β) 24 έγχρωμους πίνακες και 7 δισέλιδες λεπτομέρειες, που συνοδεύονται από αποσπάσματα των *Απομνημονευμάτων* του Στρατηγού Μακρυγιάννη, μεταφρασμένα από το Γιώργο Αρίδα, από δημοτικά τραγούδια σε ποιητική απόδοση της Elke Erb, από τα ποιήματα του Adalbert von Chamisso «Kanaris» και του Friedrich Hölderlin «Hyperion oder der Eremit in Griechenland» (σσ. 33-97). γ) Υπομνηματισμένο κατάλογο των πινάκων (σσ. 98-109). δ) Βιβλιογραφία (σσ. 111-112).

Η συγγρ. σωστά επισημαίνει από την αρχή ότι η Ελληνική Επανάσταση του 1821 έγινε πηγή έμπνευσης για καλλιτέχνες και λογοτέχνες και ότι δύο από τα παλιότερα παραδείγματα είναι τα *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη και οι 24 πίνακες του Παναγιώτη Ζωγράφου, που συνδέονται άμεσα μ' αυτά. Μέσα από τη στενή αυτή σχέση προσδιορίζεται και ο κύριος στόχος της μελέτης που είναι να δείξει — σ' αντίθεση με όσα συχνά επαναλαμβάνονται στη βιβλιογραφία — ότι οι πίνακες του Π. Ζωγράφου δεν εικονογραφούν τα *Απομνημονεύματα* του Μακρυγιάννη, αλλά, παράλληλα μ' αυτά, απεικονίζουν την «αντικειμενική αλήθεια» των γεγονότων στην ουσία δηλαδή να ερευνήσει το πώς προβάλλεται ένα αντικείμενο στο πλαίσιο μιας ορισμένης πολιτισμικής περιόδου, συγκεκριμένα μέσα από τη συλλειτουργία του λόγου του Μακρυγιάννη, της δημοτικής ποίησης και της λαϊκής εικόνας.

Η σύντομη ιστορική επισκόπηση των χρόνων από την άλωση της Κωνσταντινούπολης ως την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για τον ξένο κυρίως αναγνώστη. Με το να του δίνει μάλιστα πληροφορίες όπως «εθνική καταστροφή δεν θεωρήθηκε η πτώση της αρχαίας Ελλάδας αλλά της Κωνσταντινούπολης, του χριστιανικού Βυζαντίου», οι οποίες επιβεβαιώνονται και από τα δημοτικά τραγούδια ιστορικού περιεχομένου, αποκαλύπτει ως ένα βαθμό τη διάσταση ανάμεσα στον «αρχαιολατρικό» φιλελληνισμό της Δύσης και την ιστορική συνείδηση των Ελλήνων, ή καλύτερα των Ρωμιών στα μεταβυζαντινά χρόνια.

Τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου, κατά τη συγγραφέα, είναι:

α) Η διατήρηση ενός οθωμανικού τύπου φεουδαρχισμού με κάποιες δυνατότητες αυτονομίας και αυτοδιοίκησης, που ευνόησαν την ύπαρξη των Αρματολών και των Κλεφτών.

β) Η καθοριστική παρουσία τόσο του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος, με κεφαλή τον Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης, όσο και των ειδωλολατρικών επιβιώσεων.

γ) Η αυστηρή προσκόλληση στην παράδοση (λαϊκός πολιτισμός — τραγούδια, παραμύθια, χοροί, φορεσιές —, μεταβυζαντινή τέχνη), που καταδίκασε κάθε νέο στοιχείο, περιόρισε στο ελάχιστο τις επιδράσεις του δυτικού αστικού Διαφωτισμού και ανέστειλε την κοινωνική και πολιτιστική εξέλιξη.

δ) Η διαμόρφωση μιας αστικής τάξης από τον 18ο αιώνα και μετά (έμποροι, τραπεζίτες, ναυτικοί) και παράλληλα η δημιουργία σε πόλεις της Ευρώπης κοινοτήτων, που με τον πανελλήνιο χαρακτήρα τους βοήθησαν στην υπέρβαση του πολιτικού και πολιτισμικού παρτικουλαρισμού.

Ακολουθεί μια σύντομη αναφορά στα πολεμικά και πολιτικά γεγονότα των χρόνων της Επανάστασης, σε πολλά από τα οποία έπαιξε ρόλο ο Μακρυγιάννης.

Στη συνέχεια η Aridas σκιαγραφεί την προσωπικότητα του στρατηγού Μακρυγιάννη, δίνει στοιχεία για τη δράση του και προσπαθεί να προσδιορίσει τον ουσιαστικό χαρακτήρα των *Απομνημονευμάτων*. Έτσι σωστά υπογραμμίζει ότι σκοπός του στρατηγού είναι να τονίσει πως καθοριστικό ρόλο για την ευτυχή έκβαση της Επανάστασης έπαιξαν οι μάχες όχι μόνο στην Πελοπόννησο αλλά και στην ιδιαίτερη πατρίδα του τη Ρούμελη. Επίσης παρατηρεί ότι τα μεγάλα γεγονότα που εξιστορεί ο Μακρυγιάννης του ήταν κυρίως οπτικές εντυπώσεις, που πίστευε πως για να τις μεταδώσει δεν αρκούσε μόνο ο λόγος αλλά χρειαζόταν και η εικόνα. Για να συλλάβουμε το μηχανισμό που οδηγεί στην αναγκαιότητα η εικόνα να συνοδεύει τη διήγησή του πρέπει να έχουμε στο νού μας α) τα οράματά του και το σύστημα αξιών του που είναι ριζωμένο στην παράδοση, β) την εικόνα που έχει για την ιστορία και γ) τις συνειδητές συνήθειές του.

Όλα τα παραπάνω, παρά την όποια επίδραση των αστικών - δημοκρατικών ιδεών του Διαφωτισμού, του εθνικού ιδεώδους της Φιλικής Εταιρείας και του ενθουσιασμού του για τους Φιλέλληνες, δεν διαφέρουν βασικά ούτε από εκείνα του Παναγιώτη Ζωγράφου ούτε από την ιστορική συνείδηση των περισσότερων συμπατριωτών του. Για όλους ιστορία είναι η πραγμάτωση της θείας θέλησης, που όργανά της είναι οι άνθρωποι.

Στο ερώτημα, τί είναι αλήθεια για το Μακρυγιάννη, η συγγρ. δίνει την απάντηση: ό,τι έζησε ο ίδιος και οι συμπολεμιστές του, ό,τι όλοι μαζί πίστευαν πατρίδα εξάλλου γι' αυτόν δεν ήταν τόσο η Ελλάδα όσο η Ρούμελη, απ' όπου καταγόταν, με τα συγκεκριμένα μέρη όπου έδρασε.

Στη συνέχεια συζητείται το πρόβλημα του αισθητικού οράματος του Μακρυγιάννη και η Aridas κάνει τις εξής παρατηρήσεις σχετικά με τη διαμόρφωσή του:

α) Καθοριστικός είναι ο ρόλος των βυζαντινών τοιχογραφιών και των φορητών εικόνων. Η σύγχρονή του ευρωπαϊκή ζωγραφική του είναι ακατανόητη, γι' αυτό και διακόπτει τη συνεργασία με το «φράγκο» ζωγάφο.

β) Οι πίνακες για το Μακρυγιάννη δεν έρχονται να εικονογραφήσουν τα *Απομνημονεύματα* αλλά — όπως τονίστηκε στην αρχή — παράλληλα μ' αυτά, να απεικονίσουν την «αντικειμενική αλήθεια» των γεγονότων.

γ) Το τοπίο γι' αυτόν δεν είναι «αισθητικό αντικείμενο», που πρέπει να

αποδοθεί σύμφωνα με τους κανόνες της προοπτικής, αλλά είναι «η Πατρίδα», όπου όλα τα πράγματα έχουν τα ίδια δικαιώματα να απεικονιστούν. 'Ό,τι είναι για τον Ευρωπαϊκό αισθητικό ζήτημα, γι' αυτόν είναι «ιδεολογικό μέγεθος».

Στην επόμενη ενότητα εξετάζεται η προσωπικότητα του Παναγιώτη Ζωγράφου και αναλύεται διεξοδικά, μέσα από τα ίδια του τα έργα, ο χαρακτήρας της ζωγραφικής του. Σε σχέση με το ερώτημα, σε ποια καλλιτεχνική παράδοση στηρίχτηκε, γίνεται μια σύντομη αλλά περιεκτική, και ασφαλώς χρησιμότερη για τον ξένο αναγνώστη, επισκόπηση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής στα σημαντικότερα κέντρα της κυρίως Ελλάδας, της Κρήτης και της Εφτανήσου. Γίνεται επίσης λόγος για τους λαϊκούς ζωγράφους. Η συγγρ. καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Παναγιώτης Ζωγράφος ανήκει στο χώρο μιας ζωγραφικής με όλο και περισσότερο κοσμικό χαρακτήρα' ότι, χωρίς να ξεφεύγει από τα πλαίσια της παράδοσης, καινοτομεί προς την κατεύθυνση μιας νέας κοσμικής τέχνης με λαϊκές ρίζες.

Στην τελευταία ενότητα συνοψίζεται το πρόβλημα των πρωτοτύπων — με παράλληλη ανάλυση του στυλ τους — και των αντιγράφων ως εξής: Ο Ζωγράφος ετοίμασε με τους γιούς του από το 1836 ως το 1839 πέντε όμοιες σειρές πινάκων με την τεχνική της αυγοτέμπερας σε ξύλο 39 × 55 εκ. Τις τέσσερις ο Μακρυγιάννης τις χάρισε στον 'Όθωνα και στους πρεσβευτές της Ρωσίας, Γαλλίας και Αγγλίας. Από τα λεγόμενα πρωτότυπα που κράτησε ο ίδιος σώζονται μόνο 8 στο Ιστορικό Εθνολογικό Μουσείο της Αθήνας. Τα αντίγραφα έγιναν από το Δημήτριο, γιο του Παναγιώτη, με ακουαρέλα σε χαρτόνι και είναι λίγο μεγαλύτερα από τα πρωτότυπα. Μια πλήρης σειρά αντιγράφων βρίσκεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη και μια δεύτερη στη Βασιλική Βιβλιοθήκη του Windsor Castle της Αγγλίας.

Η μελέτη της Aridas είναι μια σημαντική συμβολή στην ιστορία της νεότερης ελληνικής τέχνης. Έχει ξεκαθαρισμένους στόχους, που προϋποθέτουν γνώση των προβλημάτων' διακρίνεται ακόμη για τη σφιχτή σύνδεση των επιμέρους ενοτήτων και για μια αίσθηση οικονομίας. Σε πολλά σημεία γίνονται ενδιαφέρουσες και, όχι σπάνια, πρωτότυπες παρατηρήσεις' μερικές απ' αυτές θα άξιζε να παρατεθούν, γιατί προωθούν τις θέσεις της έρευνας πάνω στο θέμα:

Η λειτουργία της εικόνας παράλληλα με το κείμενο των *Απομνημονευμάτων* του Μακρυγιάννη συνδέεται με εικονογραφικούς κύκλους με βίους αγίων από το Μεσαίωνα. Στην ίδια περίοδο ανάγονται και άλλες επιδράσεις' λ.χ. η δράση των ανθρώπων στους πίνακες, που μεταφέρεται έξω από τα τείχη των πόλεων' η απαρίθμηση των ονομάτων των Φιλελλήνων στον πίν. 24' η συνεργασία του Παναγιώτη Ζωγράφου με τα παιδιά του σε στενό οικογενειακό πλαίσιο' η πεποίθηση του Μακρυγιάννη ότι αυτός, ο παραγγελιοδότης, είναι ο δημιουργός των πινάκων, ενώ ο ζωγράφος απλώς εκτελεί. Σε πολλές περιπτώσεις αναγνωρίζονται πρότυπα: οι χάρτες του Ρήγα Βελεστινλή, στους οποίους συνδυάζεται ο λόγος με την εικόνα' ο Παντοκράτορας μέσα στα σύννεφα, συνηθισμένος σε εικόνες του 18ου αιώνα' τα καράβια, που τα συναντούμε σε ευρωπαϊκές λιθογραφίες' το σχήμα των ζωγραφισμένων με αυγοτέμπερα πινάκων, που βρίσκεται πολύ κοντά σε κείνο των θρησκευτικών εικόνων' τονίζεται όμως ταυτόχρονα ότι είναι ίσως η πρώτη φορά στην Ελ-

λάδα που ένας λαϊκός ζωγράφος δεν αντιγράφει έναν καθιερωμένο εικονολογικό τύπο. Έτσι εξηγείται η υποκατάσταση του χρυσού φόντου από το τοπίο, που δεν παίζει ούτε διακοσμητικό ρόλο, αλλά είναι μέρος μιας κοσμικής ιδεολογίας και διαφοροποιεί ουσιαστικά τη ζωγραφική του Παναγιώτη Ζωγράφου από τις μεταβυζαντινές εικόνες και τοιχογραφίες· ακόμη η απεικόνιση του Ρήγα — πρόδρομου της Επανάστασης για το Μακρυγιάννη — με προσωπογραφικά χαρακτηριστικά στην «Πτώση της Κωνσταντινούπολης». Η τελική άποψη της Aridas είναι χαρακτηριστική: «ο Παναγιώτης Ζωγράφος ήταν ένας από τους τελευταίους σημαντικούς εκπροσώπους της μεταβυζαντινής τέχνης και ταυτόχρονα στάθηκε στην αρχή του δρόμου για μια αυτόνομη νεοελληνική ζωγραφική».

Μερικές αντιρρήσεις, παραλείψεις ή λάθη έχουν εντελώς δευτερεύοντα χαρακτήρα. Λ.χ. ο τίτλος του βιβλίου («Ελευθερία ή θάνατος») αποπροσανατολίζει κάπως τον αναγνώστη από την περιοχή της ιστορίας της τέχνης· δεν εξηγείται επαρκώς πώς έφτασαν ως τον Παναγιώτη Ζωγράφο οι επιδράσεις από τη δυτική τέχνη του Μεσαίωνα, που συχνά και σωστά διαπιστώνονται· δεν εξετάζεται η πιθανότητα να υπάρχουν ανάλογες επιδράσεις και από περιτικές μινιατούρες ή ακόμη από σύγχρονα τυπώματα που κυκλοφορούσαν ευρύτατα στον ελληνικό χώρο· θεωρούνται εκπρόσωποι της Εφτανησιώτικης Σχολής οι ζωγράφοι Ν. Κουνελάκης και Α. Κριεζής (σ. 24), ενώ είναι γνωστό ότι δεν έχουν σχέση μ' αυτή (ο πρώτος γεννήθηκε στα Χανιά της Κρήτης, ο δεύτερος στην Ύδρα)· μερικά προβλήματα παρουσιάζονται επίσης στη μεταγραφή ονομάτων ή τοπωνυμίων: Tzanis αντί Tzanes (σ. 24), Kythora αντί Kythera (σ. 29), Agia Aikaterini Siniatiki αντί Sinaitiki (σ. 30), Tsagkarolas αντί Tzangarolas (σ. 30) κ.ά.

Η μετάφραση των αποσπασμάτων του Μακρυγιάννη στα γερμανικά από το Γιώργο Αρίδα καθώς και η ποιητική απόδοση των δημοτικών τραγουδιών από την Elke Erb είναι άψογη. Εξαιρετική τέλος είναι η εκτύπωση του βιβλίου.

ΑΛΚΗΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΗΣ

Poetae Elegiaci, Testimonia et Fragmenta. Pars I. Ediderunt B. Gentili et C. Prato, Leipzig 1979. BSB B. C. Teubner Verlagsgesellschaft. 8ο, σσ. XLV + 242. (Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana).

Με σοβαρή και αξιόλογη έμπειρία στὸ ἐνεργητικὸ τους, διὰ ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀξιόλογους κλασσικοὺς φιλόλογους καὶ ἑλληνιστὲς τῆς σύγχρονης Ἰταλίας, οἱ Bruno Gentili, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Urbino, καὶ Carlo Prato, τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Lecce, ἀνέλαβαν τὴν ἐπανεκδόσιν τοῦ 1. τεύχους τῆς *Anthologia Lyrica Graeca*³, πού εἶχε ἐκδοθῆ στὰ 1949 μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ E. Diehl — ἀπὸ τὰ κατάλοιπά του — ἀπὸ τὸν R. Beutler.

Ἄπο τὰ τρία τεύχη τῆς ἔκδοσης ἐκείνης, τὸ πρῶτο (I) περιλάμβανε τοὺς ἐλεγειακοὺς ποιητές, τὸ δεύτερο (II) τὶς ἐλεγείες τοῦ Θεόγνη, τὰ ψευδο-πυθαγόρεια, φωκυλίδεια καὶ ψευδοφωκυλίδεια ἐπικά ποιήματα κλπ., καὶ τὸ τρίτο (III) τοὺς ἱαμβογράφους.

Ὁ τόμος τὸν ὁποῖο παρουσιάζουμε περιλαμβάνει ὅ,τι σῶθηκε ἀπὸ τὸν Καλλίνο, Τυρταῖο, Μίμνερμο, Σόλωνα, Ἄσιο, Δημόδοκο, Φωκυλίδη καὶ Ξενοφάνη. Τὸ β' μέρος θὰ περιλάβῃ τὰ ἐλεγειακὰ ποιήματα ποιητῶν τοῦ 5. καὶ 4. αἰ. καὶ τὶς μαρτυρίες ἀπὸ ἄλλους ἀπὸ τοὺς ὁποῖους δὲν σῶθηκε τίποτε.

Τὸ α' μέρος ποὺ ἔχουμε μπροστά μας εἶναι πλουσιότερο στὸ κάθε τι ἀπὸ τὸ παλαιότερο: ὑπάρχουν γραμματικὲς καὶ μετρικὲς σημειώσεις γιὰ ὅλους τοὺς ποιητὲς (ὅπου οἱ δύο ἐκλεκτοὶ φιλόλογοι ἀξιοποιοῦν τὴν πλούσια ἐμπειρία τους γιὰ τὰ μετρικὰ ζητήματα), διαλεκτικὲς παρατηρήσεις, πλούσια ἐπίσης γενικὴ καὶ εἰδικὴ βιβλιογραφία (ποὺ καταλαμβάνει 30 σελίδες, XIV-XXI καὶ XXI-XLIV). Τὰ Testimonia εἶναι ἄφθονα σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ κείμενο, προσθέτονται ὅμως τώρα, πρὶν ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα, καὶ *Testimonia Vitae Atque Artis* γιὰ τὸν κάθε ποιητὴ, ἀπὸ συγγραφεῖς καὶ λεξικογράφους (15 γιὰ τὸν Καλλίνο, 64 γιὰ τὸν Τυρταῖο, 22 γιὰ τὸν Μίμνερμο, 94 γιὰ τὸν Σόλωνα — με ἀπλὴ μνημόνευση καὶ ἄλλων χωρίων στὴν σ. 91-92 —, 13 γιὰ τὸν Ἄσιο, 23 γιὰ τὸν Φωκυλίδη, 2 γιὰ τὸν Δημόδοκο, 114 γιὰ τὸν Ξενοφάνη). Πλούσιο εἶναι ἐπίσης καὶ προσεγμένο τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Ἄπο τὴν σ. 184-197 ἀκολουθεῖ *Index Auctorum*, καὶ ἀπὸ τὴν σ. 198-225 *Index Verborum*. Ὁ τόμος κλείνει με πίνακες, με τὸν αὐξοῦντα ἀριθμὸ τῶν προηγούμενων ἐκδόσεων (Bergk, Diehl, West, σ. 226-242). Ἔτσι διαπιστώνει κανεὶς εὐκόλα τὶς μεταβολὲς ποὺ ἔχουν ἐπέλθει στὴν κατάταξη τῶν ἀποσπασμάτων καὶ στὶς δικὲς τους μετατοπίσεις ποὺ πραγματοποιήσαν ὡς πρὸς τὴν ἔκδοση τοῦ Diehl, τῶν Diels - Kranz (γιὰ τὸν Ξενοφάνη) καὶ τοῦ West. Οἱ ἀλλαγὲς αὐτὲς ὅμως ἀναγράφονται καὶ ἐπικεφαλῆς τῶν ἀποσπασμάτων (π.χ. σ. 48 ἀποσπ. 3 [12D.], 4 [10 West], 5 [10D.]). Ἐνας ἀστερίσκος ἀντικαθιστᾷ παντοῦ τὰ ἀποσιωπητικὰ τῆς ἔκδοσης Diehl.

Στὸ κείμενο τοῦ Καλλίνου δὲν ὑπάρχουν διαφορὲς οὔτε στὴν ἀρίθμηση οὔτε στοὺς στίχους. Παραλείπεται μόνον τὸ πρῶτο κῶλο («Σμυρναῖοι κατέκησαν») ὕστερα ἀπὸ τὸν 2. στίχο τοῦ ἀποσπ. 2., τὸ ὁποῖο ἀποτελοῦσε συμπλήρωση τοῦ Casaubonus καὶ τοῦ Scaliger.

Στὸ κείμενο τοῦ Τυρταίου ἔγινε ἀνακατάταξη τῶν παπυρικῶν ἀποσπασμάτων (ἀρ. 1D., col. I, II), τὰ ὁποῖα στὴν νέα ἔκδοση μετακινοῦνται στὸν ἀρ. 10. Τὸν ἀρ. 1a τὸν καλύπτει τὸ ἀπόσπασμα 2824 τῶν *Ox. Pap.* (ἔκδ. Turner) μαζί με τὸ 2,1 τοῦ Diehl (αὐτὸς γὰρ Κρονίων...) με τὸν τίτλο 1ab *Εὐνομία*, με σύνολο 16 στίχων. Οἱ στίχοι τοῦ παπύρου εἶναι 11, ὅλοι με μέρος τοῦ β' κώλου, καὶ προσθέτεται καὶ ἡ ἀρχὴ ἑνὸς β' ἡμιστιχίου με τὴν λ. *γλανκόπι[ι]δος*, ποὺ πρέπει νὰ συμπληρωθῇ με ἕναν ἀδώνειον (ἢ ὁ δάκτυλος ἑνὸς ἀδώνειου, ποὺ πρέπει νὰ συμπληρωθῇ με ἕνα —υ). Καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις ἡ πρώτη μακρὰ συλλαβὴ πρέπει νὰ ἀρχίζῃ ἀπὸ φωνῆεν. Σὰν ἀπόσπ. 1b τοποθετεῖται τώρα τὸ 3b τοῦ Diehl (Φοίβου ἀκούσαντες... ἀνταπαμειβομένους). Τὸ ἀπόσπ. 4D. γίνεται τώρα τριπλὸ με ἀριθμοὺς 2,3,4, ἐνῶ τὰ 5-9D. ἔχουν τὴν ἴδια ἀρίθμηση καὶ σειρὰ καὶ στὴν νέα ἔκδοση. Τὸν ἀρ. 10 στὴν νέα ἔκδοση καλύπτει, ὅπως εἴπαμε, ὁ ἀρ. 1D. με τὸν πάπυρο 11675 τοῦ Βερολίνου, με τὴν ἐξῆς νέα διάταξη: Fr. A col. 1,2; Fr. B col. 1,2; Fr. C col. 1, διάταξη ποὺ δὲν ἀντιστοιχεῖ πιά με τὴν διάταξη col. I-III. Καὶ

τὸ κείμενο μετακινήθηκε ἀντίστοιχα. Οἱ ἐκδότες σημειώνουν ὅτι ἀκολουθοῦν τὴν ἔκδοση West, «qui rursus papyrus inspexit, disposuit supplevitque (‘Ο West τὰ ἀριθμοὶ 18-23); omnia fragmenta hoc loco continuata eduntur, sed versus non ex uno carmine promanare videntur». Οἱ ὑπόλοιπες ἀνακατατάξεις εἶναι λιγοστές.

Στὸν πάπυρο αὐτὸν οἱ ἐκδότες προσφέρουν νέες ἀναγνώσεις, ἀποφεύγουν ἀβέβαιες συμπληρώσεις, ἀποφεύγουν τὶς μετρικὲς συμπληρώσεις τοῦ D. καὶ γενικὰ δίνουν ἓνα πῶς προσεγγμένο κείμενο: 7D. ἱκελο [. — u] = 35 G.-P. [..] εικελο [..] .. [], 8D. [— u— u— u— u] φέρειν = 36 G.-P.] α φέρειν, 11D. ἐ]ύτροχον ἄρμα φέροντες = 39 G.-P.] λίτροχον ἄρμα φέροντες, 15D. ὦ [ς λ]η<ι>στευό[ντεσσι] συνοίσομεν δξύν Ἄρηα = 43 G.-P.] συνοίσομεν ὀξύν Ἄρηα, κ. ἄ. π. Οἱ ἀρχικὲς λέξεις τῶν στίχων 16-18D. μεταφέρθηκαν στοὺς στ. 65-67 G.-P. μὲ κάπως διαφορετικὲς ἀναγνώσεις κλπ. Γενικὰ φαίνεται ὅτι οἱ νέοι ἐκδότες πρόσεξαν πολὺ τὴν νέα διάταξη τοῦ πατύρου καὶ οἱ ἀναγνώσεις τους εἶναι πολὺ προσεκτικὲς καὶ δὲν ἀκολουθοῦν σὲ ὅλα τὸν West. Ἡ ἀτυχία εἶναι ὅτι καὶ μὲ τὴν καινούργια διάταξη τὸ οὐσιαστικὸ κέρδος γιὰ τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν κατανόηση τοῦ κειμένου εἶναι πολὺ περιορισμένο.

Ἡ πῶς σοβαρὴ καινοτομία στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἡ ἀπόσπαση τοῦ 3a 1-10D. (Ἔδε γὰρ ἀργυρότοξος... / πῶλει) ἀπὸ τὴν γειτονιὰ τοῦ 3b, 1-6D. (Φοίβου... ἀνταπαμειβομένους), τὴν ὁποία κρατοῦσαν ὡς τώρα τὰ δυὸ ἀποσπάσματα ἐξαιτίας τῆς ταυτότητος τῶν στ. 3-6 (ἄρχειν... ἀνταπαμειβομένους), καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τὸν ὡς νόθου (914). Γι’ αὐτὸ ἴσως χρειασθῆ νὰ ποῦμε λίγα λόγια παρακάτω.

Μετὰ τὸν Τυρταῖο στὴν νέα ἔκδοση ἀκολουθεῖ ὁ Μίμνερος (ὄχι ὁ Ἄσιος καὶ ὁ Σόλωνας). Ὁ λόγος φαίνεται νὰ εἶναι ἡ τοποθέτησή του στὴν 37. Ὀλυμπιάδα (632 π.Χ. «ὡς προτερεύειν τῶν ἑπτὰ σοφῶν», Σούδα). Καὶ ἐδῶ ὑπάρχει σημαντικὴ ἀνακατάταξη τῶν ἀποσπασμάτων μὲ πρόταξη τοῦ ἐλεγείου 4D. (Τιθωνῶ μὲν ἔδωκεν...), στὸ ὁποῖο ὕστερα ἀπὸ σημείωση κενοῦ (*) ἐπισυνάπτεται τὸ ἀπόσπ. 5D. μὲ τοὺς 5 στίχους πὺ ἀρχίζουσι μὲ τὸ ὄρφανὸ πεντάμετρο. Ἀκολουθεῖ (ἀρ. 2) τὸ ἀπόσπ. 8D. καὶ ὕστερα (ἀρ. 3) τὸ αἰνιγματικὸ 12D. μὲ τὸν ἀμφισβητούμενο στ. 1, πὺ στὸν D. σημειώνεται «— u ἐπεὶ τε Πύλον», γιὰ τὸν ὁποῖο ἐπίσης κάτι θὰ ποῦμε παρακάτω.

Σὰν ἀπόσπ. 4 τοποθετεῖται ἡ μαρτυρία τοῦ Στράβωνα 14,1,3 (633 C Κολοφῶνα δ’ Ἀνδραίμων Πύλιος (κτίζει), ὡς φησι καὶ Μίμνερος ἐν Ναννοῖ). Ἄρ. 5 G.-P. εἶναι τὸ 10D. Ἄρ. 6 δημιουργεῖται μὲ τὸ ὑποπτο ἱαμβικὸ ἀπόσπασμα τοῦ Στοβαίου (4,38,24 West), ἀρ. 7 εἶναι τὸ 1D. (τίς δὲ βίος, τί δὲ τερπνὸν ἄτερ χρυσῆς Ἀφροδίτης;) τὰ 8-9 G.-P. ἀντιστοιχοῦν μὲ τὰ 2-3D. Ὁ ἀρ. 10 G.-P. ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν 11D. (μὲ * ὕστερα ἀπὸ τὸν 4. στίχο), οἱ ἀρ. 11-12 G.-P. μὲ τοὺς 6-7D., ὁ 13 G.-P. μὲ τὸν 9D. Ὁ ἀρ. 14 G.-P. εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Στοβαίου 4,57 (West 25 ὅτι οὐ χρὴ παροινεῖν εἰς τοὺς τετελευτηκότας), πάλι δυὸ ἱαμβικοὶ στίχοι. Ὁ ἀρ. 15 G.-P., πὺ ὡς 14D. ἀποδιδόταν στὴν Σμυρνηΐδα, μεταφέρεται ἀπὸ τοὺς νέους ἐκδότες στὴν Ναννώ, ἡ ὁποία τελειώνει μὲ τοὺς ἀρ. 16-20, πὺ καὶ αὐτοὶ εἶναι μαρτυρίες.

Ἀπὸ τὴν Σμυρνηΐδα οἱ G.-P. δέχονται γνήσιο (μὲ ἀρ. 21) μόνο τὸ 12A D. καὶ (μὲ ἀρ. 22) τὸ Testimonium ἀπὸ τὸν Παυσανία (9,29,4 =

West 13), ἐνῶ ὁ ἀρ. 23 (13D.) θεωρεῖται «incertae sedis», μαζὶ μὲ τὸν 24 (15D.). Ὁ ἀρ. 25 σημειώνεται ὡς νόθος μαζὶ μὲ τὸν ἀρ. 26 (ἐπίγραμμα τῆς Π.Α. 7,405, «Μιμνέρμου οἱ δὲ Φιλίππου», ἀπὸ 6 ἰαμβεῖα).

Ἀκολουθεῖ ὁ Σόλωνας, μὲ πλούσιες, καθὼς ἐσημειώσαμε, φιλολογικῆς μαρτυρίες καὶ μὲ περισσότερη συμφωνία πρὸς τὴν κατάταξιν τοῦ Diehl, ἂν καὶ δὲν λείπουν κι ἐδῶ οἱ ἀνακατατάξεις: α) συμφωνία στὰ ἀποσπάσματα 1-4, καὶ στοὺς Ἰάμβους ἢ σειρὰ δὲν ἀλλάζει (ἢ ἀρίθμηση καί: 24-27D. = 30-35 G.-P., ὁ τελευταῖος στίχος τοῦ 27D. εἶναι ὁ ἀρ. 25 G.-P.). Ὁ στ. 5,4 D. γίνεται ἀρ. 5 G.-P. μὲ κενὸ (*) καὶ ὕστερα τοὺς ἄλλους 4 στίχους. Οἱ στίχοι 9-12 τοῦ 4D. γίνονται ἀρ. 6 G.-P., ἀρ. 7 G.-P. ὁ 5,1-6D., ἀρ. 8 G.-P. ἢ συνέχεια 7-10D. τοῦ προηγούμενου ἀποσπάσματος, καὶ διάφορες τέτοιες διαρρυθμίσεις. Καὶ στὰ τετράμετρα, πού στὸν D. στεγάζονται κάτω ἀπὸ τὸν ἀρ. 23, οἱ G.-P. δημιουργοῦν τρία μέρη, 29, 29a, 29b, μὲ πρόταξιν τοῦ «οὐδὲ γῆς ἐφεισάμην». Προσθένονται οἱ ἀρ. 36-39 G.-P. (ἀπὸ τὸν West) καὶ ἡ γλώσσα «ἀγρεύματα» μὲ ἀριθμὸν 38 G.-P. Τέλος, οἱ δύο ἐξάμετροι στίχοι (28 D. = 40 G.-P.) θεωροῦνται ἀμφίβολοι ὡς πρὸς τὴν πατρότητά τους («fortasse Soloni abiudicandi nam eum hexametros adhibuisse aliunde non constat», σ. 126).

Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Φωκυλίδη δὲν ἔχουν ἀλλάξει σειρὰ. Στὸν Δημόδοκο οἱ νέοι ἐκδότες παρεμβάλλουν τὸ μονόστιχο τετράμετρο (ἀρ. 6D.) ἀνάμεσα στὸ 1 καὶ 3 D. (δίνοντάς του ἀρ. 2), χωρὶς νὰ εἶναι εὐκολονόητη αὐτὴ ἢ παρεμβολὴ τοῦ ἀνάμεσα στὰ ἐλεγεία.

Στὸν Ξενοφάνη οἱ ἐκδότες ἀκολουθοῦν τὰ *Fragmente der Vorsokratiker* (Diels-Kranz) μὲ μικρῆς ἀλλαγῆς στὴν «Ἐλεγεία» καὶ μεγαλύτερες στοὺς «Σίλλους» ὡς ἀποσπάσματα ἀρ. 22 καὶ 46 δύο χωρία ἀπὸ τὴν *Ρητορικὴ* τοῦ Ἀριστοτέλη (A 22, A 14 D.-K.), γιὰ τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ὅποια κάτι θὰ ποῦμε στὴν συνέχεια.

Σημειώσαμε ἀναλυτικὰ τὴν ἀνακατατακτικὴ αὐτὴν ἐργασία, γιὰτὶ νομίζουμε ὅτι δείχνει καὶ τὴν σοβαρότατη ἐσωτερικὴ ἐπεξεργασία τῶν ἀποσπασμάτων. Εἶναι δύσκολο σ' ἐμᾶς νὰ παρακολοθησοῦμε τὴν πνευματικὴ τους πορεία καὶ νὰ διατυπώσουμε ἐνδεχομένως διαφορετικῆς ἀπόψεις. Οἱ ἐκδότες στὸν πρόλογό τους (p. VI) σημειώνουν τὰ ἐξῆς: «quod ad carminum et fragmentorum dispositionem attinet, ordinem ab Ernesto Diehl institutum plerumque servavimus, praeterquam in textu Mimnermi, quo testimoniorum fidem obsecuti sumus». Δὲν ἔχουμε καμιὰν ἀμφιβολία ὅτι ἡ σημαντικὴ ἐνασχόλησή τους μὲ τὸ θέμα αὐτὸ τοὺς ἔδωσε ὅλα τὰ δικαιώματα νὰ ἀνιχνεύσουν μὲ περισσότερη καθαρότητα τὰ μυστικὰ νήματα πού συνδέουν ἐνδεχομένως τὰ διάφορα ἀποσπάσματα. Καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὅποιο κι ἐμεῖς δυσκολευόμαστε νὰ ἐνοήσουμε τὴν νόθευσιν τοῦ ἀποσπ. 3D. τοῦ Τυρταίου (= 014 G.-P.) καὶ τὴν ἀπόσπασή του ἀπὸ τὸ 3D. (1 G.-P.), ἐπειδὴ πολὺν καιρὸ ἀσχοληθήκαμε μὲ αὐτὰ ὡς πού νὰ καταλήξουμε στὴν συνένωση. Δὲν εἶναι ὅμως ἐδῶ ἡ κατάλληλη θέσις γι' αὐτό.

Ὅπως σημειώσαμε ἤδη, εἶναι πολλῆς καὶ συστηματικῆς οἱ ἐπισημάνσεις πού γίνονται γιὰ τὴν διάλεκτο, τὴν προσωδία καὶ τὸ μέτρο γιὰ τὸν κάθε ποιητὴ ξεχωριστὰ (δωρικὸ α ~ ἰωνικὸ η, κ ~ π, κκ ~ ππ, βράχυνση μακρῶν συλλαβῶν [Τυρταῖος], *correctio epica*), πού διευκολύνουν τὴν κατανόησι. Μπορεῖ νὰ σημειώσῃ κανεὶς μιὰν τάσιν διαλεκτικῆς ἀποκατάστασης (Καλ-

λίνοσ 1,8 ὀκότε G.-P., ὀπότε codd., διόρθ. Bach, κ.ἄ.), ἡ ὀποία προβάλλεται ἤδη στὸν πρόλογο (p. VI) μὲ τὴν σκέψη ὅτι «textum traditum non ex manibus poetarum derivatum, sed a grammaticis alexandrinis constitutum nobis esse persuasum».

Ἡ πεποίθησῃ αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἶναι θεωρητικὰ σωστή, δὲν μπορεῖ ὁμοῦσ ἴσως νὰ ἔχη καὶ καθολικὴν ἰσχὺ. Κατ' ἀρχὴν ξέρουμε ὅτι ὁ καθένας μας παρουσιάζει διακυμάνσεις, διπλοτυπίες, ἀκόμα καὶ διαλεκτικούς τύπους στὰ κείμενά του, ἀνάλογα μὲ τίς συνθήκες, δηλ. τὸν τόπο, τὸν χρόνο καὶ τοὺς ἀνθρώπους πρὸς τοὺς ὀποίους ἀπευθύνεται (καὶ τὴν γλωσσικὴ του ἐμπειρία). Ἄν μάλιστα λάβουμε ὑπόψη μας ὅτι οἱ διάλεκτοι ἦταν ἀκόμα ζωντανὲσ στὴν ἐποχὴ τῆσ ἀκμῆσ τῆσ ἀλεξάνδρινῆσ φιλολογίας, ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς λαμπροὺς τῆσ φιλολόγους ἀνήκαν σὲ διαλεκτικούς χώρους καὶ ὅτι καὶ ποιητὲσ τῆσ Ἰδίας ἐποχῆσ — μερικοὶ ἦταν συγχρόνως καὶ φιλόλογοι — ἔγραφαν ἀκόμα διαλεκτικά, τότε θὰ μπορούσαμε νὰ ἀμφιβάλλουμε ἂν τίς ἀποκλίσεις ἢ ὀλεσ τίς ἀστοχίες ἀπὸ τὸν γνήσιο διαλεκτικὸν τύπο πρέπει νὰ τίς ἀποδίδουμε σὲ προσπάθειες νὰ ἀποκατασταθῇ τὸ κείμενο σὲ μιὰν «κοινὴν» μορφή, καὶ ὄχι σὲ ἀμφιταλάντευση τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ καὶ σὲ ἀποφυγὴ — ὀποτε τὸ νόμιζε σκόπιμο — ἐνὸς αὐστηρὰ διαλεκτικοῦ τύπου πρὸς ὀφελος ἐνὸς ἄλλου: τεῦ, κως, ἀλλὰ ὀπότε, ἔχθραν, λαμπρῶσ κλπ. Οἱ σκέψεις αὐτὲσ προβάλλονται προπάντων, γιατί βλέπουμε μὲ πόσῃ εὐσυνειδησία ἢ ἄμεση παράδοσῃ σημειώνει καὶ τίς παρεκκλίσεις καὶ τίς διαφορες γραφὲσ ὡσ τὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ (καὶ τὴν μικρογράμματη γραφὴ), παρὰ τίς ὀρθογραφικὲσ καὶ ἄλλεσ διαφοροποιήσεις ποὺ παρατηροῦνται στὰ μεταγενέστερα κυρίως χειρόγραφα. Πρέπει ἀκόμα νὰ προσθέσουμε καὶ τίς διαθέσεις τῶν συγγραφέων οἱ ὀποῖοι ἔκαμναν τὰ ἀπανθίσματα: ποιά ἦταν ἡ σχέση τους μὲ τὴν διάλεκτο τοῦ κειμένου ποὺ ἤθελαν νὰ ἀπανθίσουν, ποῖο ἦταν τὸ κοινὸ πρὸς τὸ ὀποῖο ἀπευθύνονταν αὐτὸ τὸ ἀπάνθισμα, πόσο διαλεκτικὸ ἦταν τὸ κείμενο ποὺ ἀπάνθιζαν καὶ πόσῃ χρονικὴ ἀπόστασῃ εἶχαν ἀπὸ αὐτό; Αὐτὰ ὀλα δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐπηρεάζουν κάπως τὸν ἀπανθιστὴ, δὲν μπορούμε ὀμως οὔτε γι' αὐτὸ τὸ «κάπως» νὰ εἶμαστε βέβαιοι, ὅταν βλέπουμε τύπους μοναδικούς ἢ σπάνιους, ὀπως τὸ μᾶλιον ἢ τὸ ἀλοιησεῦμεν (Turc. 9,6.10,20), κ.ἄ.τ., καὶ ὅταν ξέρουμε ὅτι ἐμεῖσ οἱ ἴδιοι γράφουμε στὰ ἴδια κείμενα ἀκόμη καὶ ἀκόμα, ἐκεῖνος ~ κείνος, ἐσεῖσ ~ σεῖσ, ἐφέτος ~ φέτος, ἡμέρα ~ μέρα, κ.ἄ.π.

Στὴν γραφὴ τῶν μακρῶν διφθόγγων *ηι*, *ωι*, *αι* οἱ νέοι ἐκδότες προχώρησαν πρὸς λογικὴν ἀπλοποίηση ὑπογράφοντας τὸ προσγεγραμμένον ἴδιτα (*α*, *ω*, *η*) καὶ προσγράφοντας τὸ μόνο ἐκεῖ ὀπου ἀποτελοῦσε (μετρικὴ) συλλαβὴ: *δηιοτήτα* κλπ. (ὁ D. στὴν περίπτωσῃ αὐτὴν χρησιμοποιοῦσε διαλυτικά, καὶ ὄχι παντοῦ (*δηιοτήτα*, ἀλλὰ καὶ *Νηλήμιον* Μίμν. 12,1). Στὸ σημείο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἴσως εἶναι συζητήσιμο ἂν σὲ ποιητὲσ σὰν τὸν Ξενοφάνη (καὶ σὲ ἄλλους) οἱ δοτικὲσ τοῦ πληθυντικοῦ θὰ ἔπρεπε νὰ σημειώνωνται μὲ τελικὸ -σ (καὶ χωρὶς ἐκθλιψη) μπροστὰ σὲ φωνῆεν ἢ μὲ -σ', ὅταν ἔχουμε ἄφθονα δείγματα τῶν τύπων μὲ -σι. Ξαναγυροῦμε ὀμως ἔτσι στὶς γραμματικὲσ διπλοτυπίεσ καὶ στὶς μετρικὲσ ἀνάγκεσ τῆσ στιγμῆσ, γιὰ τίς ὀποῖεσ μιλοῦσαμε τῶρα δά.

Στὰ ἀποσπάσματα τοῦ Μίμνερμου ἢ ἀποκατάστασῃ τοῦ † διαστήεντος † (3,5 G.-P.) βάζει σὲ δοκιμασία τὴν ὀξύνοια τῶν φιλολόγων, χωρὶς ἀποφασιστικὴν θεραπεία παρὰ τίς ποικίλεσ προτάσεις. Ἡ πιὸ πιθανὴ θὰ ἦταν ἢ

παρεμβολή (τοῦ ποταμοῦ) Ἀλήεντος μαρτυρημένου γιὰ τὴν Κολοφώνα, καὶ ἀπὸ ἐλεγειακούς ποιητὲς μάλιστα (γιὰ τὴν ψυχρότητα τῶν νερῶν του, Πaus. 8,28,3). Ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι ὑφολογικὰ τὸ κείμενο χρειάζεται ἓνα δὲ ὕστερα ἀπὸ τὸ κεῖθεν, κι αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἂν δεχόμεσταν τὸν τύπο Ἀλήεντος (Tzschucke), ἢ μεταγραφὴ ΚΕΙΘΕΝΔΕΙΑΙΑΔ, ἀλλὰ καὶ μόνο ἢ ΔΙΑΔ δημιουργεῖ κυρίως μετρικὰ προβλήματα. Νομίζω μάλιστα ὅτι ἡ συνύπαρξη τῶν δύο προθέσεων διὰ καὶ ἀπ-ορνύμενοι δημιουργεῖ κάποια ἀντίφαση, ἐκτὸς ἂν δεχτοῦμε ὅτι ὁ ποταμὸς ἦταν πλωτὸς (στὶς ἐκβολὲς τουλάχιστο;) καὶ ὅτι ἡ κατάληψη τῆς Σμύρνης ἔγινε μὲ πλοῖα ποῦ ἔφυγαν διὰ ποταμοῖο. Ἀλλιῶς θὰ χρειαστῆ νὰ περιορίσουμε τὸ δι' σὲ δ' (κεῖθεν δ' Ἀλήεντος...) μὲ μακρὸ τὸ ᾱ, ὅποτε ἡ πρόθεση ἀπὸ, τοῦ ἀπορνύμενοι, θὰ κυβερνᾷ τὴν γενικὴ Ἀλήεντος, πράγμα ποῦ ἀπαλλάσσει τὸν ποιητὴ ἀπὸ τὶς δύο προθέσεις καὶ ἀπὸ τὴν ὑποχρεωτικὴ δήλωση τοῦ «διὰ μέσου», ἐνῶ τὸ ἀπὸ ποταμοῖο εἶναι πιὸ ἀόριστο καὶ δὲν ἀποκλείει τίποτε.

Καὶ ἡ πρόταξη τοῦ Αἰπὺ ὡς τοπωνυμίου κοντὰ στὸ Πύλον (τε), στὸν πρῶτο στίχο τοῦ ἴδιου ἀποσπάσματος (3,1 Αἰπὺ Πύλον θ' ἡμεῖς Νηλῆιον ἄστου λιπόντες) δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀμέτοχη ἀπὸ τέτοια προβλήματα. Ἔτσι ὅπως εἶναι ἡ σύνδεση (τε), θὰ χρειαζόμεσταν ἓναν προηγούμενο στίχο (ἢ περισσοτέρους) μὲ ἀπαρίθμηση καὶ ἄλλων τοπωνυμίων, ὕστερα ἀπὸ τὸν ὁποῖο τὸ Αἰπὺ (Πύλον τε) θὰ ἀποτελοῦσε τὸ ἀ' στοιχεῖο ἐνὸς unperiodic enjambment (Parry)· πρβ. Β 496 κ.έ. ...καὶ Αὐλῖδα πετρήεσαν / Σχοῖνόν τε Σκῶλόν τε πολύνκημόν τ' Ἐτεωνόν, / Θέσπειαν Γραῖάν τε καί... Β 500 κ.έ. ...ἢδ' Ὑλῆν καὶ Πετρεῶνα / Ὠκαλήν Μελεδῶνά τ', ἐκτίμενον πτολίεθρον / Κώπας Ἐὔτρησίν τε πολυτρήρωνά τε Θίσβην, κ.ά.π. Αὐτὰ ὅμως δύσκολα συμβιβάζονται μὲ τὸ ἡμεῖς, τὸ ὁποῖο ξεκινᾷ μιὰν καινούργια πρόταση (...ἀφικόμεθα). Στὸ testim. ἀρ. 5 (σ. 49) ἡ διόρθωση ἐν Ναννοῖ («ἀδέναννοιΑ: corr. Bgk») ὑπάρχει ἤδη, πρὶν ἀπὸ τὸν Bergk, στὸν Ἀθήναιο τοῦ Casaubonus.

Ἡ υἰοθέτηση τοῦ κοιλῆ (5,6 G.-P.), σύμφωνα μὲ τὰ ἀνάλογα ὁμοίον Δ 314,444, γελοῖον Β 215, μπορεῖ νὰ γίνῃ δεκτὴ χωρὶς σοβαρὴν ἀμφισβήτηση. Στὸ 5,11 ἡ υἰοθέτηση τῆς διόρθωσης τοῦ Schneidewin ἐπεβήσεθ' ἔων ὀχέων εἶναι σωστὴ ἐννοιολογικὰ ὕστερα ἀπὸ τὸν στ. 9, ὅπου βρίσκονται τοπικὰ τὸ ἄρμα καὶ οἱ ἵπποι τοῦ Ἥλιου στὴν χώρα τῶν Αἰθιοπῶν (γαῖαν ἐς Αἰθιοπῶν, ἓνα δὴ θοὸν ἄρμα καὶ ἵπποι), δύσκολο εἶναι ὅμως νὰ συμβιβασθῆ παλαιογραφικὰ μὲ τὴν γραφὴ τοῦ Α ἐπέβη ἐτέρων, ἢ ὅποια βέβαια εἶναι ἐννοιολογικὰ ἀσυμβίβαστη, ὅπως σωστὰ παρατηροῦν οἱ ἐκδότες στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα. Στὸ ἴδιο ὑπόμνημα ἀναφέρεται καὶ ἡ εἰκασία τοῦ Bergk (στὴν ἀ' ἐκδοσὴ: <σφ>ετέρων), ποῦ φαίνεται πιὸ κοντὰ πρὸς τὴν παράδοση καὶ ποῦ ἔχει ἀνάλογη χρῆση τοῦ σφέτερος καὶ γιὰ ἓναν ἰδιοκτήτη (βλ. Kühner-Blass, GG 1,1,602), καὶ μπορεῖ νὰ δικαιολογηθῆ μὲ ἐνσυνείδητη διόρθωση τοῦ ἀντιγραφέα (ἔστω κι ἂν τὴν ἐγκατέλειψε ἀργότερα ὁ Bergk). Τὸ γίνεται (7,4 G.-P.) ἀντὶ γίνεταί εἶναι ἰωνικὸ καὶ σωστὰ τὸ προτιμοῦν οἱ ἐκδότες, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ υἰοθέτηση τῆς γραφῆς καλὸν (στ. 6) τῶν κωδίκων καὶ ἡ υπεράσπισή της ἀντὶ τῆς κακὸν (D.). Στὸ ἀπόσπασμα 8,6 G.-P. (2,6 D.) σημειώνω μόνον τὴν διαφορὰ γραφῆς ἢ μὲν — ἢ μὲν (D.) ἀνάμεσα στὶς δύο ἐκδόσεις (χωρὶς καμιά μεία στὸ ὑπόμνημα). Πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι ἡ κύμανση αὐτὴ βρίσκεται καὶ στὶς σύγχρονες ὁμηρικὲς ἐκδόσεις (ὁ In-

dex Homericus τοῦ Gehring δίνει *ὁ μὲν, ἢ μὲν*, ὅπως καὶ ἡ ἔκδοση τῆς Ἰλιάδας τοῦ Allen [Oxford 1931], ἐνῶ ἡ ἔκδοση τῆς Ἰλιάδας ἐπίσης τῶν Monro - Allen [OGT] τις ἴδιες λέξεις τις δίνει ἄτονες). Στὸ ἀπόσπασμα 23,9 G.-P. τὸ *δήων ἔτ'* τῶν κωδίκων (δῆων G.-P., βλ. παραπ.) ἀντὶ τοῦ *ληῶν ἢ Μηῶν* εἶναι ἀσφαλῶς καλύτερο· τὸ *ἔτι*, ὅμως, πρέπει νὰ συναφθῆ νοηματικὰ μὲ τὸ *οὐ γὰρ* (οὐ γὰρ ἔτι φῶς τις δῆων <ἐστίν> ἀμεινότερος ἐκείνου) καὶ ὅχι «ἔτι ἀμεινότερος») *nemo hostium adhuc* (ἔτι) *praestantior quam ille*. Στὴν ἐνδεχομένη ἀντίρρηση ὅτι ἡ σύναψη τοῦ *ἔτ'* κοντὰ στὸ *δήων* βιάζει τὸν τέταρτο τροχαῖο (Hermann), ὅχι ὅμως καὶ ἡ σύναψη *ἔτ' ἀμ-*, ἡ ἀπάντηση εἶναι ὅτι ἡ μονοσύλλαβη λέξι, μὲ τὴν μελωδία θὰ μπορούσε νὰ ἀπαλύνη τὴν ἀνωμαλία.

Διαλεκτικὰ ὁ Σόλωνας στὴν νέα ἔκδοση δειχνεῖται λιγότερο ἰωνικός, καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα οἱ ἀναγνώσεις τῶν G.-P. διαφέρουν ἀπὸ τοῦ D. (σχετικὰ μὲ αὐτὸ βλ. σ. X). Προβληματικὸ εἶναι τὸ *τιμῶσιν* ὑφ' ὕβριος (1,11 G.-P. = *μετίωσιν* D., σύμφωνα μὲ διόρθωση τοῦ Ahrens). Πιο κοντὰ στὸ TIMΩΣΙΝ στὴν μεγαλογράμματη γραφὴ εἶναι τὸ TΙΛΛΩΣΙΝ τοῦ Oliver (*AJPh* 82, 1961, 92), τὸ ὁποῖο ὅμως δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ συμβιβασθῆ μὲ τὰ συμφραζόμενα. Ἐδῶ ὑπάρχει μιὰ ἀντίθεση (*μὲν - δέ*), ποὺ ἀντιθέτει ἀπὸ τὴν μιὰ τὸν πλοῦτο ποὺ δίνουν οἱ θεοί, ποὺ ἔρχεται στὸν ἄνθρωπο ἀτράνταχτος («ἐμπεδος ἐκ νεάτου πυθμένος ἐς κορυφήν»), καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸν ἄδικον πλοῦτο, ὁ ὁποῖος «οὐ κατὰ κόσμον ἔρχεται, ..., ταχέως δ' ἀναμίσγεται ἄπῃ». Δὲν ξέρω ἂν θὰ μπορούσα νὰ προτείνω τὸ ρ. *ἀμάω* σὰν τὸ ἀντιθετικὰ παράλληλο ρῆμα πρὸς τὸ «παραγίγνεται ἀνδρὶ» ἀπὸ τις βαθειὲς ρίζες (ἐδὲ *πυθμήν* πρέπει νὰ νοηθῆ μὲ τὴν ὁμηρικὴ του ἔννοια τοῦ ριζωμένου κορμοῦ τοῦ δέντρου (ν 122 κ.ά.) ὡς τὴν κορυφή, μὲ τὴν μεθοδικὴ καὶ στέρεη συγκέντρωση ἀπὸ τὰ χαμηλὰ πρὸς τὰ ψηλά, ἀπὸ τὰ λίγα πρὸς τὰ πολλά. Ἀντίθετα ὅμως ὁ πλοῦτος ποὺ συγκεντρώνεται μὲ αὐθάδεια, βία, «ὑβριν» («ὄν δ' ἄνδρες τ' ἀμάωσιν ὑφ' ὕβριος»), αὐτὸς δὲν ἔρχεται ὁμαλά, «κατὰ κόσμον», ἀλλὰ εἶναι συνέπεια ἀδικῶν πράξεων.

Τὸ πρόβλημα ὅμως ἔτσι γίνεται παλαιογραφικὸ: TIMΩΣΙΝ — T'AMAΩΣΙΝ, καὶ ἡ παρανόληση A = I εἶναι δύσκολη καὶ ἡ ἀνάλυση τοῦ Ω σὲ ΑΩ. Ὅτι ὅμως τὸ *ἀμάω* — τὸ ὁποῖο ἔφτασε ὡς τὰ Νέα Ἑλληνικά μὲ σπάνιον ἐνεστώτα *μάζω* καὶ συγχὸν ἀόριστο *ἔμασα* (βλ. Α. Γ. Τσοπανάκη, *Γλωτται* 53, τῶρα *Συμβολὲς στὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας* 1,405) — εἶναι καταλληλότερο γιὰ τὴν δήλωση τῆς ἀτακτης συγκέντρωσης, τὸ δείχνει καὶ ἡ νεοελληνικὴ παροιμία «ἀνεμομαζώματα ἀνεμοσκορπίσματα», ἀκριβῶς γιὰ περιουσίες ποὺ ἀποκτοῦνται μὲ τὸν ἄνεμο καὶ σκορπίζονται μὲ τὸν ἄνεμο.

Ἐνα ἄλλο σοβαρὸ πρόβλημα ἀποτελεῖ ὁ στ. 34 † *ἐν δήμῳ* † (~ *ε<δ>* > *δ<ει>* > νῆν D.). Ἐχῶ τὴν ἐντύπωση ὅτι μιὰ ἀρνητικὴ πρόταση σ' αὐτὸν τὸν στίχο, ὕστερα ἀπὸ τὴν συσώρευση τῶν δεινῶν ποὺ ἀπαρίθμησε στοὺς προηγούμενους, γιὰ τις συνέπειες τῶν ἀδικῶν πράξεων στοὺς ἴδιους τοὺς δράστες ἢ καὶ στοὺς ἀπογόνους τους, εἶναι ἀπαραίτητη, ὕστερα μάλιστα καὶ ἀπὸ τὸν συνοψιστικὸ καὶ ἀποφθεγματικὸ στίχο:

θηγοὶ δ' ὠδε νοεῦμεν δμῶς ἀγαθὸς τε κακὸς τε,

ποὺ θὰ μπορούσε περίπου νὰ ἀποδοθῆ μὲ τὸ: «τί νὰ γίνῃ ὅμως (=δὲ!); τέτοιοι εἴμαστε καὶ ἔτσι σκεφτόμαστε οἱ ἄνθρωποι, τὸ ἴδιο καὶ οἱ καλοὶ καὶ οἱ κακοί, καὶ οὔτε ὑπάρχει κανένας ποὺ μοναχὸς του, ξεχωριστά, σκέφτεται ὅτι

μπορεί νὰ τοῦ γίνῃ τίποτε φοβερό» (οὐδ' αἰνὴν αὐτὸς δόξαν ἕκαστος ἔχει). Τὸ ἔχει δόξαν = δοξάζει καὶ τὸ αἰνὴν = αἰνῶς. Τὸ αἰνός στὸν Ὅμηρο (λείπει ἀπὸ τοὺς προσωκρατικούς!) συνοδεύει συνήθως λέξεις μὲ ψυχικὸ πάθος (ἄχος, μένος, τρόμος, χόλος) καὶ θηλυκὰ συναισθηματικὰ χρωματισμένα (δηϊότης, φύλοπις), τὸ βρίσκουμε ὁμως καὶ μὲ τὰ πέλωρα (κ 219), [ἄνομα] Ὑμν. Ἀφρ. 118 (ὕπαινικτικά: Αἰνείας - αἰνὸν ὄν.), ὄνειρος τ 568 μὲ τὴν ἔννοια πάλι τοῦ φοβεροῦ, αὐτοῦ πού προκαλεῖ φόβο. Ἡ αἰνὴ δόξα ἐπομένως θὰ ἦταν ἐδῶ τὸ νὰ περνᾷ ἀπὸ τὸ μυαλό μας ὁ φόβος ὅτι μπορεῖ νὰ πάθουμε κάτι, ἡ ἰδέα ἢ φοβιστικὴ, πού δὲν περνᾷ ἀπὸ κανενὸς τὸ μυαλό οὔτε τοῦ ἀγαθοῦ ἀνθρώπου οὔτε τοῦ κακοῦ.

Ἡ προτίμηση τῆς γραφῆς τῆς παράδοσης στὸν στ. 61 (τὸν δὲ κακαῖς νοῦσοισιν ἀργαλέης τε) ἀντὶ τῆς διόρθωσης τοῦ Wilamowitz (κακῶς — ἀργαλέησιν, καὶ D.) νομίζουμε ὅτι εἶναι σωστή, γιατί ἔτσι οἱ ἀρρώστειες εἶναι καὶ κακὲς καὶ ὀδυνηρές.

Στὸ ἀπόσπ. 3,13 τὸ ἀφαρπαγῆ (~ ἐφ' ἀρπαγῆ D.) τῶν παλαιότερων κωδικῶν πρέπει νὰ θεωρηθῆ lectio difficilior (ἐφαρπαγῆ δὲν μαρτυρεῖται, ἐφαρπαζῶ καὶ ἀφ- μαρτυροῦνται). Ἡ σημείωση τῶν ἐκδοτῶν: «ἀ-ἡ est ponum» δὲν εἶναι πολὺ ἀκριβής: ἡ λέξη εἶναι νέα σ' ἓνα φιλολογικὸ κείμενο, εἶναι ὁμως μαρτυρημένη ἔμμεσα ἀπὸ τὸ *Corpus Glossariorum Latinorum* (II 25,332) σὰν ἀπόδοση τῆς λατ. λ. *abreptio*.

Ἡ συμπλήρωση τοῦ στ. 6 μὲ τὸ <τινά> (~ 10,6 D. *περὶ*) μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ἀρκετὰ ἀβέβαιη. Ἡ ἀνάγκη νὰ δηλωθῆ τὸ ὑποκείμενο τῆς μτχ. ἐξάραντα (ἢ γραφῆ αὐτῆ καὶ *οχι* ἢ ἐξαρθέντα, σωστὰ γίνεται δεκτὴ ἀπὸ τοὺς ἐκδότες), καὶ τοῦ ἀπαρεμφάτου κατασχεῖν δὲν εἶναι τόσο ἀπόλυτη ὅσο φαίνεται, ἀφοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τοῦ Διοδώρου, οἱ δυὸ στ. 5-6 ἀποτελοῦν ἄμεση συνέχεια τῶν στ. 10,1-4, πού παραδίδονται ἀπὸ τὸν Διογένη Λαέρτιο. Εἶναι ἀδύνατο βέβαια νὰ μὴν σημειώση κανεὶς καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Τυρταίου (3 ab D.) — λαμβάνοντας ὑπόψη τὸν κίνδυνον νὰ ὑποπέση σὲ ψεύτικη ἀναλογία — τῆς μεγαλύτερης ἀξιοπιστίας τῆς παράδοσης τοῦ Διοδώρου, ἐπάνω στὴν ὁποία εἶχαμε στηρίξει τὴν ἐνοποίηση τῶν δύο ἀποσπασμάτων τοῦ Τυρταίου. Ἡ ἄμεση λοιπὸν συνέχεια καὶ αὐτῶν τῶν ἀποσπασμάτων καθιστᾷ περιττὴν τὴν ἀναζήτησιν ὑποκειμένου, γιατί αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι ὁ *δημιος* ἢ ὁ *μόναρχος*. Ἡ πρώτη περίπτωση ἔκαμε τὸν L. Dindorf νὰ διορθώσῃ τὸ ἐξάραντα σὲ ἐξαρθέντα (μὲ τὴν σύνταξιν αὐτὴν ὁμως δημιουργεῖται ἀνακόλουθο μὲ τὸ ὑποκείμενο τοῦ κατασχεῖν) ἢ δευτέρα εἶναι πιὸ βολικὴ μὲ τὸ ἐξάραντα (ἐξέραντα cod.), πού ἀποτελεῖ τὴν νοηματικὴ διακαίωση τοῦ «ἀνδρῶν δ' ἐκ μεγάλων πόλις ἄλλυται» καὶ τῆς ἐπιβλητικῆς παρομοίωσης τῶν εἰσαγωγικῶν στίχων. Ὁ *μόναρχος* καὶ οἱ *μεγάλοι ἄνδρες* δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ νοηθοῦν ὡς ἐνόθητα ἀλλὰ σὰν αἴτιον καὶ ἀποτελεσμα, ὅπως ἄλλωστε προδιαγράφεται στὶς εἰκόνες *νεφέλη* ~ *χιών*, *χάλαζα* ~ *ἀστεροπιή* ~ *βροντή*. Ἔτσι ὁ *μόναρχος* μένει τὸ φυσικὸ ὑποκείμενο τοῦ ἐξάραντα, τοῦ κατασχεῖν καὶ τοῦ νοεῖν, χωρὶς νὰ χρειάζεται τὸ *τινά*. Καὶ μένει ἡ ἀπορία, ποῖα λέξη πυρρίχιου ρυθμοῦ (υυ), πού νὰ ἀρχίζῃ ἀπὸ σύμφωνον καὶ νὰ τελειώνῃ σὲ φωνῆεν, καὶ ποιας γραμματικῆς κατηγορίας, θὰ ταίριαζε ἐδῶ.

Γιὰ τὸ ἀπόσπ. 22 (18 D.) ἡ ἀποδοχὴ τοῦ τύπου *εἰπέμεναι* (Κριτὴ ξανθότριχι) τῶν σχολίων στὸν Τίμαιον τοῦ Πλάτωνα ἀντὶ τοῦ ἀριστοτελικοῦ (*Ρητ.* 1375 b 34) *εἰπεῖν μοι Κριτὴ πυρρότριχι* (!), μὲ τὴν ἐκπληκτικὴν συν-

ειρμική συνωνυμική παραλλαγή (ξανθο- ~ πυρρό-), φαίνεται ότι είναι σωστή, όχι όμως και η προτίμηση του άττικου *Κριτία* ή ιωνική κατάληξη (-η) πρέπει να θεωρηθῆ, μαζί με τὸ εἰπέμεναι, ὡς lectio difficilior καὶ νὰ διατηρηθῆ, ἂν δὲν ὑπάρχει ἄλλος πιὸ σοβαρὸς λόγος γιὰ τὸ ἀντίθετο.

Στὸ ἀπόσπ. 26,1 (22,1 D.) ἡ υἰοθέτηση τοῦ τοῦτο ἀντὶ τοῦ τοῦτον (διπλὴ παράδοση καὶ στὰ χφ. τοῦ Διογένη Λαέρτιου 1,60) εἶναι πιὸ συνεπῆς μετὰ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ χρῆση, καθὼς καὶ ἡ γραφὴ *Λιγυαστάδη* μετὰ κεφαλαῖο (λιγ. D.).

Καὶ στὰ τετράμετρα τοῦ Σόλωνα ὑπάρχει μιὰ ἀνακατάταξη τῶν ἀποσπασμάτων. Ἡ κράση στὸ *κάπιτερεῖφθαι* (29 α,7) εἶναι σωστότερη ἀπὸ τὸ καὶ ἐπ. (23,7 D.). Στὸς ἰάμβους (30 ~ 24 D.) ἡ στίξις εἶναι καλύτερη στὸν στ. 2 (ἀδιάφορη στὸν στ. 17 [κόμμα G.-P., τελεία D.]). Οἱ ἰωνισμοὶ αὐτῆς (24 D.), *ποιεῦμενος* (26 D.), *πολλῆσιν* (27 D.) ἴσως εἶναι προτιμότεροι γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴν.

Ἡ προτίμηση τοῦ ἰωνικοῦ *Φωκυλίδew* (Φ-ου D.) νομίζω σωστὴ. Γιὰ τὸ ἦ μὲν, ἦ δέ ~ ἦ μὲν, ἦ δέ μιλήσαμε προηγουμένως.

Στὸν Δημόδοκο (σ. 142-3) δὲν ξέρω τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους νοθεύονται τὰ ἐλεγεία 3-6, ἐκεῖνο ὅμως πού διαφαίνεται στὸν ἀρ. 6 ([5] D.) εἶναι ὅτι, ὅποιος κι ἂν ἔγραψε τὸ α' δίστιχο, δύσκολα θὰ ἔγραφε τὰ ἐπόμενα δύο, τὰ ἄσχετα μετὰ αὐτό, τὰ ὅποια γι' αὐτὸ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς μεταγενέστερη προσθήκη (δὲν ὑπάρχει φανερὴ σχέση ἢ συνέχεια ἀνάμεσα στὸ κέρδος καὶ τὴν ἀπήνην καὶ προπάντων μετὰ τὸ δράξασθαι αὐτῆς δις καὶ τρίς, ὅτιδήποτε κι ἂν σημαίνει στὰ συμφραζόμενα αὐτὰ ἢ ἀπήνη: λιμουζίνα, Rolls-Royce;). Εἶναι ἀκόμα καὶ ἡ σημασία τοῦ εἰς ὥρας, πού μυρίζει μεταγενέστερη χρῆση καὶ ἡ ὑπερβολὴ τοῦ τρίτου διστίχου μετὰ τὸ τετράκις καὶ τὸ βασιλεῦ, μετὰ τὸ αὐτὸς κόσμος ὀλισθήση, πού μυρίζουν βυζαντινὴ λογιόσῳνη.

Πολὸν ἐνδιαφέροντα προβλήματα προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ Ξενοφάνη καὶ τὴν ἀντίστοιχη ἔρμηνεία του. Δὲν μιλῶ βέβαια γιὰ τὴν ἀβεβαιότητά μας γιὰ τοὺς ἰωνικοὺς καὶ ἄττικοὺς τύπους. Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ προτίμηση τῶν ἰωνικῶν τύπων *ἐτοῖμος*, *ὀσδόμενος*, *ὀδμή*, *ὕμνεν* (1,5,6,7,13) κ.ἄ. εἶναι σωστὴ, ἡ γραφὴ *εὐφήμοις μύθοις ἀναγκαστικὴ*, δὲν εἶναι ὅμως ἐξίσου ἀναγκαστικὴ καὶ ἡ προτίμηση *κεράμοις, μύθοις* μπροστὰ σὲ φωνῆεν, ὅπως εἴπαμε καὶ προηγουμένως.

Προβλήματα στίξης, τὰ ὅποια ἐπηρεάζουν τὸ νόημα, ὑπάρχουν στὸ α' ἀπόσπασμα καὶ τὰ σημειῶνουν εὐσυνείδητα οἱ ἐκδότες στὸ ὑπόμνημα. Οἱ ἴδιοι δέχονται κόμμα στὸ τέλος τῶν στ. 14, 16, 18, 19, 20, 22, 23 (στὴν ἐνότητα ἀπὸ τὸν στ. 13-24 [τέλος])· α) μετὰ κόμμα ἢ ἂν τελεία μετὰ τὸ *λόγοις* (14) εἶναι βέβαιο ὅτι πιὸ πειστικὸ θὰ ἦταν ἓνα δὲ (ἕστερα ἀπὸ τὸ *σπεισαντάς τε καὶ εὐξαμένους*), ἡ σύνδεση ὅμως τε - καὶ φαίνεται νὰ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ ἀντικείμενο τοῦ *εὐξαμένους* (τὰ δίκαια δύνασθαι *πρήσσειν*), πού κάμνει ἔτσι συγκεκριμένη τὴν εὐχὴ καὶ ὄχι ἀπλῶς εὐχὴν. Αὐτὸ μετὰ τὴν σειρά του ὀδηγεῖ σὲ ἓνα ἀκόμα ἀντικείμενο, τὸ ἀντιθετικὰ ἀσύνδετο *οὐχ ὕβρεις*, πού περιλαμβάνεται κι αὐτὸ μέσα στὴν εὐχὴ (νὰ μποροῦν νὰ κάμνουν δίκαια ἔργα καὶ ὄχι ἀθλιότητες). Μετὰ αὐτὴν τὴν σύνδεση, τὸ κόμμα ἕστερα ἀπὸ τὸ παρενθετικὸ ταῦτα γὰρ ὡν ἐστι *προχειρότερον* (16) δὲν χρειάζεται. Τὸ *πρήσειν ὕβρεις* δὲν ἔχει, ὅσο ξέρω, μαρτυρίες στὴν ἐπικὴ ποίηση, ὑπάρχουν δ-

μως παράλληλες χρήσεις από την μεταγενέστερη νομική πράξη (Αίσχ. 1,13 ἐκ γὰρ τοῦ πράττεσθαι τιν' ὧν [ἀδικημάτων] οὐ προσήκεν' 1,15 ἐάν τις Ἄθηναίων ἐλεύθερον παῖδα ὑβρίσῃ [= ὑβρίν ποιήσῃται εἰς τοῦτον]). Θεωροῦμε ὅτι εἶναι εὐκόλο τὸ ὑπόλοιπο (πίνειν δὲ τόσον, ὅσον ἀφίκοιο ἂν οἴκαδε ἔχων [= σταθερός, χωρὶς νὰ τρικλίζῃς]¹ ἄνευ προσπόλου, ἐάν [βέβαια] μὴ πᾶν γηραλέος [ῆς]), καὶ ὅτι, ἂν αὐτὸ εἶναι σωστό, χρειάζεται τελεία μετὰ τὸ γηραλέος· γιατί ὕστερα ἀκολουθεῖ μιὰ καινούργια ἀποψη τοῦ συμποσίου: «πρέπει νὰ ἐπαινοῦμε καὶ τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἤπιε καὶ προσφέρει ἀπὸ τὴν μνήμη του καλὰ πράγματα». Πρέπει δηλ. νὰ ἐννοήσουμε: «(χρῆ) δὲ αἰνεῖν τοῦτον ἀνδρῶν ὃς ἀναφαίνει ὡς οἱ μνημοσύνη καί...». Τὸ πρόβλημα εἶναι ποῦ ἀναφέρεται τὸ ἐσθλά. Θὰ δυσκολευόμουν νὰ τὸ συνάψω μὲ τὸ πιών' θὰ προτιμοῦσα στὸ ἀναφαίνει μὲ ἐπιρρηματικὸν προσδιορισμὸ τὴν ἀναφορική ἐπιρρηματική πρόταση (συχνή πλάγια ἐρώτηση)· ἔτσι ὅμως δὲν χρειάζεται κόμμα μετὰ τὸ ἀναφαίνει (19). Μένει τὸ ἐπίμαχο β' ἡμιστίχιο μετὰ τὸ καί (τόνος ἀμφ' ἀρετῆς), γιὰ τὸ ὁποῖο οἱ ἐκδότες δέχονται τὴν παράδοση, ὅποτε ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἀναφαίνει ὅπως (~ τὰ ὅσα) τὸν βοηθᾷ ἢ μνήμη του καὶ ἢ φωνή του γιὰ τὴν παλληκαριά (του). Ἡ προσαγωγή τοῦ ἀντίστοιχου χωρίου τοῦ Πινδαροῦ (Πινθ. 11,54 ξυναῖσι δ' ἀμφ' ἀρεταῖς τέταμαι), ποὺ εἶχε σημειωθῆ ἀπὸ τοὺς παλαιότερους (Sintenis), ἀποτελεῖ ἓνα ἀξιοσημείωτο εὔρημα ὡς πρὸς τὴν μετάδοση τῶν εἰκόνων καὶ τῶν νοηματικῶν σχημάτων, ἂν τὸ πινδαρικό χωρίο ἔχει μουσικὸ νόημα—πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ὑπάρχουν σοβαρὲς ἀμφιβολίες—, καὶ ἂν πραγματικὰ ὑπάρχει ἐπίδραση. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴν θὰ ἔπρεπε νὰ προχωρήσουμε σὲ πλήρη παραλληλισμὸν τοῦ ξενοφανικοῦ κειμένου μὲ τὸ πινδαρικό καὶ νὰ γράψουμε «ἀμφ' ἀρετῆς». Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἢ δημιουργία δύο κατηγοριῶν ἀνδρῶν τοὺς ὁποίους «χρῆ αἰνεῖν» (τοῦτον ὃς... καὶ τὸν ὃς ἀναφαίνει) ἀποτελεῖ μιὰν ἐξισοροπητικὴ συμπλήρωση, ἢ ὁποία εἶναι γιὰ μὲν ἐλκυστική: «θὰ ἐπαινέσουμε αὐτὸν ποὺ θὰ τραγουδήσῃ ὅ,τι θυμάται καὶ ἐκεῖνον ποὺ θὰ τραγουδήσῃ γιὰ τὴν ἀρετὴν» (στὴν περίπτωσιν αὐτὴν τὸ ἀρετῆς, γενική, εἶναι προτιμότερο)· καὶ φυσικὰ καὶ ἢ κάτω τελεία χρειάζεται μετὰ τὸ «ἀμφ' ἀρετῆς» (ὁ Casaubonus in margine σημειώνει «γρ[άφεται] ὅσσ' ἢ Μνημ... καὶ τὸν ὅσσ' ἀμφ' ἀρ.», ἢ συμπλοκὴ ὅμως αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ἄψογη). Καὶ τὸ διέπειν τοῦ στ. 24 χρειάζεται τὸ χρῆ, στὸν στ. 22 ὅμως ἴσως εἶναι προτιμότερη ἢ συμπλήρωση τε.

Στὸ ἀπόσπ. 2,3 ἢ διόρθωση τοῦ ῥοῆς (A) σὲ ῥοὰς ἀπὸ τὸν Schneidewin (μὲ βάση τὸν στ. 21), ποὺ τὴν δέχθηκαν στὸ κείμενο οἱ ἐκδότες (ῥοῆισ' D.), δὲν ξέρω κατὰ πόσο εἶναι δικαιολογημένη. Εἶναι ἄραγε τὸ ἴδιο τὸ παρὰ ροαῖς μὲ τὸ παρ' ὄχθας; (πρβ. Σοφ. Ἄντ. 712 παρὰ βεῖθροισι, ν 122 παρὰ πυθμέν' ἐλαίης, A 347 παρὰ νῆας Ἀχαιῶν).

Στὸ ἀπόσπασμα 3,5 νομιζῶ ὅτι πρέπει νὰ δεχτοῦμε τὴν συναλοιφὴν οἱ+εὐ (ἀγαλλόμενοι εὐπρεπέεσσιν), ἔστω καὶ ἂν εἶναι μοναδική. Ἔχουμε δυσκολότερους συνδυασμοὺς (-η + η- α 236, -η + ου- ω 247, I 537, -ει + ου- pas-sim, -ω + ου- P 80 κλπ., βλ. J. Van Leeuwen, *Encheir.* 49-50, Chant-raine, *Gr. Hom.* 1,84), καὶ μὲ μοναδικὰς περιπτώσεις).

Στὰ ἀποσπάσματα 15,16 ἢ ἐπανάληψη τοῦ κοινοῦ στίχου (κλέπτειν μοι-

1. Πρβ. M 433 ἔξω δ' ὡς ὅτε τις στερεὴ λίθος, Σοφ., *Οἶδ.* Κολ. 1169 σχέος οὔπερ εἶ.

χεύειν τε και ἀλλήλους ἀπατεύειν) πρέπει νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ σὲ συνένωση, γιατί οὔτε τυπικός εἶναι (formulaic) οὔτε συνηθισμένος, ὥστε νὰ δικαιολογῆται ἐπανάληψή του μέσα σὲ διαφοροτικά συμφραζόμενα. Κι ἐδῶ πρέπει νὰ ἔχῃ παίξει ρόλον ἡ προτίμηση τοῦ ἀπανθιστῆ ἢ ἡ πιστότητα τῆς μνήμης. Μὲ ὅλες τὶς δυνατὲς ἐπιφυλάξεις μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποκαταστήσῃ σὲ μιὰν ἐνότητα τὰ ἀποσπάσματα 14-16 ὡς ἐξῆς:

- 15,1 πάντα θεοῖς ἀνέθηκαν Ὀμηρός θ' Ἡσίοδος τε,
 2 ὅσσα παρ' ἀνθρώποισιν ὀνειδέα και ψόγος ἐστίν.
 14 ἐκ δ' ἀρχῆς καθ' Ὀμηρον ἐπεὶ μεμαθήκασι πάντες,
 16,1 ὡς πλεῖστ' ἐφθέγγαντο θεῶν ἀθελίστια ἔργα,
 15,3 ~ 16,2 κλέπτειν μοιχεύειν τε και ἀλλήλους ἀπατεύειν

Ἡ διόρθωση ἐκ δ' ἀρχῆς χρειάζεται, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ σ' ἐμᾶς τὴν μετάβασιν, δὲν χρειάζοταν ὅμως τὸ δὲ στὸν Ἡρωδιανό, ὁ ὁποῖος ἤθελε μόνο νὰ ὑπογραμμίσῃ τὴν συστολή τοῦ -ᾶσι σὲ -ᾷσι. Εἶναι ἐπίσης φανερό ὅτι ὅποιος ἔφθανε στὸ σημεῖο νὰ ἀπαριθμήσῃ τὰ ἀθελίστια ἔργα ἢ τὰ ὀνειδέα και τὸν ψόγον, αὐτὸς εὐκόλα θὰ μπορούσε και στὴν μιὰ και τὴν ἄλλην περίπτωσιν νὰ χρησιμοποιοῦσῃ τὸν ἐπεξεγηματικὸ στίχο, χωρὶς νὰ μπορῇ νὰ ἐλέγξῃ τὴν ἴδια στιγμὴν ἂν τηροῦσε και τὴν ἀκολουθία πού εἶχε χαράξει ὁ ποιητής. Δὲν ξέρω ἂν ὑπάρχει νοηματικὸ χάσμα ἀνάμεσα στοὺς θαυμάσιους αὐτοὺς στίχους· ἴσως λείπει ἓνας στίχος ὕστερα ἀπὸ τὸ ἐστίν.

Ἡ ἀνάλυση αὐτὴ θὰ ἦταν ἀτελής, ἂν δὲν ὑπογράμμιζε ἀκόμα και τὴν φιλοτιμία τῶν ἐκδοτῶν και τὴν ἀνάλωσιν πολυτίμου χρόνου — ὅπως μποροῦν νὰ φανταστοῦν ὅσοι ξέρουν αὐτὸ τὸ εἶδος δουλειᾶς —, γιὰ νὰ ἐπιθεωρήσουν ὅλες τὶς ἐκδόσεις (ἀκόμα και τὶς διαδοχικὲς, π.χ. Brunck^{1,2,3}, Bergk^{1,2,3,4}) τὰ χειρόγραφα ἐπίσης τῶν διάφορων συγγραφέων πού διέσωσαν αὐτὰ τὰ ἀποσπάσματα (Στοβαῖος, Ἀθήναιος, Λυκούργος, Πλούταρχος, Δημοσθένης κ.ἄ.) — μιὰ πρόσθετη δυσκολία αὐτὴ ἐξαιτίας τῆς ἔμμεσης παράδοσης —, γιὰ νὰ καταλήξουν σ' αὐτὸ πού τοὺς φαινόταν σωστὸ στὴν κάθε περίπτωσιν και νὰ μᾶς προσφέρουν ἔτσι ἓνα ἀξιόπιστο βοήθημα γιὰ τὴν κατανόησιν τῶν δύσκολων προβλημάτων πού συνοδεύουν τὰ ἀποσπασματικὰ αὐτὰ κείμενα· τὰ ὅποια — παρ' ὅλα ταῦτα (ἢ ἴσως γι' αὐτὸ) — συλλαμβάνουν και διασώζουν ἐκπληκτικὲς ἐκλάμψεις ἀπὸ τὴν γοητευτικὴ πολυχρωμία τῆς ἀκούραστης και ἀτρόμητης πολυπραγμοσύνης τῶν προγόνων μας γύρω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο και τὴν φύσιν, προβληματισμοὺς πού οὔτε καταλάγιασαν ποτὲ οὔτε βρῆκαν ἀκόμα τὴν λύσιν τους.

¹ Ἀς μᾶς ἐπιτραπῆ νὰ δώσουμε μερικὰ δείγματα και ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό: Καλλ. 1,11 *μειν- ἀντὶ μιν-*. στὸ ὑπόμν. σημειώνεται: *μιν- codd. corr. Bucherer, probb. edd.* Στὸν Τυρταῖο 6,4 *ἀνηρότατον*· οἱ κώδικες NA τοῦ Λυκούργου παραδίδουν *ἀνιαρώτατον*, πού δὲν ταιριάζει στὸ μέτρο, ἐνῶ μερικοὶ *recentiores* ἔχουν τὸν διαλεκτικὸ και μετρικὰ σωστὸν τύπο. Στὸν στ. 14 τοῦ ἴδιου ἀποσπάσματος οἱ ἴδιοι κώδικες παραδίδουν *θνήσκωμεν*, ἐνῶ οἱ «*recs. aliquoti*» πάλι σύμφωνα μὲ τὸ ὑπόμνημα, τὸ διορθώνουν σὲ *θνήσκωμεν*, πού εἶναι πῶς σωστὸ (και υιοθετεῖται). Στὸ 9,19 τοῦ ἴδιου ποιητῆ, ἡ γραφὴ δ' *ἔπεισιν*, πού θεωροῦνταν εἰκασία και διόρθωση τοῦ Hermann, ὑπάρχει, σύμφωνα μὲ τὸν *appar. crit.* στὸν Paris. gr. 2092 (τοῦ 16. αἰ.) και στὸν Regin. gr. 146 «*ex corr. Alex. Petavii* (a. 1637), *coniecuerunt etiam Herm.* (ap. Bachium 5) et Emp(erius) δὲ πεσεῖν». Στὸν Σόλωνα 1,31 ἡ γραφὴ *ἀναίτιοι* ἐμφανίζεται ἤδη σὲ νεότερους κώδικες τοῦ Στοβαῖου και στὴν ἔκδοσιν τοῦ *Winterton* (1635) ἀντὶ γιὰ τὶς γραφὲς *ἀναίτια*, *ἀναίτια τ'* (ἢ δ'). Στὸν στ. 61 τοῦ ἴδιου ἀποσπάσματος τὸ *κινώμενον* φαίνεται πὼς εἶναι γραφὴ τοῦ κώδ.

Σ τοῦ Στοβαίου (αὐκώμ- I [= Στοβ.], «ut ex exemplari ms. nobis etiam videtur...»), καὶ ὄχι εἰκασία τοῦ Gesner, μαζί με τὴν γραφὴ ἀργαλέαις τε — τὴν διατηροῦν οἱ ἐκδότες —, ποὺ ὁ Wilamowitz τὴν διόρθωσε σὲ ἀργαλέησιν καὶ τὴν δέχθηκε ὁ D. Στὸ 7,1, τοῦ Σόλωνά ἐπίσης, ἡ γραφὴ ὅσον ἀπαρκεῖ ἦταν εἰκασία τοῦ Brunck¹ πρὶν ἀπὸ τὸν Ziegler. Στὸ 26,2 ἡ διόρθωση λῶον ἐπεφρασάμην εἶναι τοῦ Boissonade (τοῦον ἐπεφρ. codd.), καὶ ὄχι τοῦ Bergk (ὅπως διαβάζουμε στὸ ὑπόμν. τοῦ D. 22,8). Στὸ ἀπόσπ. 1.24 τοῦ Ξενοφάνη ἡ προσθήκη τοῦ δὲ εἶναι τοῦ Camerarius (Scaliger, στὸ ὑπόμν. τοῦ D.).

Μερικὲς ἀκόμα παρατηρήσεις καὶ ὀρθογραφικὲς σημειώσεις θὰ προσθέσουμε, προτοῦ κλείσουμε τὴν θεώρηση αὐτῆς τῆς τόσο σημαντικῆς δημιουργίας.

Μίμνερμος σ. 46, testim. ἀρ. 21 οὐχ ὁμοδραμοῦντα νὰ διορθωθῆ σὲ ὁμοδρομοῦντα. Δὲν ἀποκλείεται βέβαια παρετυμολογία πρὸς τὸ ἔ-δραμον· σ. 71,10 (ἀπὸ κάτω) νὰ διαβαστῆ κατὰσχῶσι (σύμφωνα καὶ μετὰ τὸν Κοραή: Ziegler - σχῶσι): σ. 72,19 τὸ <τῆς> (Reiske) δὲν εἶναι ἀναγκαῖο. τὸ Ἄθῆνῃσι γίνεται τοπικὸ: ἀμεταλαβόντες πολιτείας Ἄθῆνῃσι παρέδωσαν τὴν νῆσον...» αὐτ. 24 θα - πτουςι· 74,4 (ἀπὸ κάτω) τὸ Σαλαμῖνος «(secl. Cob.)» χρειάζεται ἐκεῖ· ἀλλιῶς δὲν καταλαβαίνουμε ποῖα εἶναι ἡ πατρίδα ποὺ ἀμφισβητεῖται· 75,5 καθαψάμενα· 86,6 (ἀπὸ κάτω) προύτρεψε· 89,9 τῷ Πλάτωνος (ἢ μήπως: «ἐστὶ τῷ Πλάτωνι;»): 90,11 (ἀπὸ κάτω) ἐπαλλήλου· αὐτ. 10 (ἀπὸ κάτω) ἀπετέλεσε· 12,3 (ἀπὸ κάτω), διερωτῶμαι μήπως τοῦ Πτόου πρέπει νὰ γραφῆ Πτόου (πρβ. Δελφίν-ιος Ἄπ., Ὀλύμπ-ιος Ζ. κλπ.): σ. 130 ἴσως τὸ test. 2 θὰ ἔπρεπε νὰ διορθωθῆ σὲ ...ἐνάτη... Ἴ-βυκος, ἔστω καὶ ἂν ἡ Πατρολογία ἔχη ἐνν- καὶ Γ-κός (καὶ 145,7 ἀπὸ κάτω)· 132,13 ἡ συμπλήρωση <μήτε> («suppl. Mein.») δὲν εἶναι ἀναγκαῖα· προηγείται τὸ μηθεῖς καὶ θὰ γινόνταν μιὰ ἄσκοπη συσσώρευση τεσσάρων μῆ· αὐτ. 14 (ἀπὸ κάτω) δὲν χρειάζεται ἡ ἄνω τελεία μετὰ τὸ ὅμοιος· 133,1 ἡ συμπλήρωση τοῦ Emperius <παρα>γεγονώς δὲν εἶναι ἀπαραίτητη ὕστερα ἀπὸ τὸ «καταπλευσῆ πρὸς ὑμᾶς». Τὸ γάρ, ὅμως, ποὺ ὀβελίζει ὁ Bonitz (σ. 148,5 ἀπὸ κάτω), χρειάζεται μέσα σὲ μιὰν παρενθετικὴ πρόταση (μετὰ κόμμα ὕστερα ἀπὸ τὸ ἀνήρουν): «...εἰ μὴ ἀναιροῖεν τὰ φανερά, ..., κίνησιν τε γάρ καὶ μεταβολὴν ἐκ τῶν ὄντων ἀνήρουν, τῷ τούτων ὄντων μηκέτι αὐτοῖς ἐν τὸ ὄν μένειν»· 152,11 (ἀπὸ κάτω) τὴν· 153,3 (ἀπὸ κάτω) ἀστρολόγου· 157,11 (ἀπὸ κάτω) ἀναπλασσομένου· 161,3 (ἀπὸ κάτω) φά-σκων· 162,7 κό-σμοις· αὐτ. 12 ὠδέ πως· αὐτ. 11 (ἀπὸ κάτω) Κολοφώνιον· αὐτ. 6 (ἀπὸ κάτω) συνα-κμάσαντες (ἢ συν-α).

Ἡ διεξοδικὴ αὐτὴ ἀνάλυση νομίζω πῶς ἔδειξε πόσες δυσκολίες εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν οἱ ἐκδότες, τί τεράστια δουλειὰ ἔκαμαν, μετὰ πόση ἐπιτυχία πραγματεύθηκαν τὰ τόσο σοβαρὰ προβλήματα ποὺ εἶχαν νὰ ἐπιλύσουν.

Ἐλπίζω νὰ ἔγινε φανερὸ ὅτι καὶ οἱ δύο ἐκλεκτοὶ φιλόλογοι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ποσοστὸ συμμετοχῆς τοῦ καθενὸς στὴν διαμόρφωση τῆς τόσο τεράστιας αὐτῆς ἐργασίας καὶ ἐκείνης ποὺ θὰ ἀκολουθήσῃ, ἔφερναν καὶ φέρνουν μαζί τους μεγάλην περιουσία ἀπὸ φιλολογικὴ καὶ μετρικὴ κατάρτιση καὶ πείρα, καὶ τὴν χρησιμοποίησαν μετὰ φρόνηση, χωρὶς προκαταλήψεις καὶ δογματισμούς, μετὰ ὑπολογισμένους κινήσεις ἀνάμεσα σὲ ἀνανεωτικὲς καὶ συντηρητικὲς τάσεις, ὥστε νὰ δώσουν τὸ κείμενο ποὺ κάθε φορὰ νόμιζαν πῶς ἦταν τὸ καλύτερο. Νομίζω ὅτι ὁ φιλολογικὸς κόσμος πρέπει νὰ τοὺς εὐγνωμονῆ, καὶ χωρὶς ἀμφιβολία θὰ περιμένῃ μετὰ τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον καὶ τὸ β' μέρος.

ΑΓΑΠΗΤΟΣ Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

R. J. Lillie, Byzanz und die Kreuzfahrerstaaten, in Ποικίλα Βυζαντινά, I., München 1981. 8ο, σσ. xiii + 549.

Le livre de Lillie sur Byzance et les états francs, nés des croisades, est publié comme volume I de la série Ποικίλα Βυζαντινά, éditée par l'Université Libre de Berlin (Byzantinisch - Neugriechisches Seminar). Il s'agit d'une publication en offset, le texte ayant été tapé à la machine.

On doit se demander — en considérant le titre même de cette étude — (i) quel est le but et l'extention de ce livre, et (ii) s'il est vraiment possible de contribuer encore beaucoup dans le domaine d'un sujet aussi vaste et mal défini que suggère le titre.

En ce qui concerne la première question, il est clair que le titre ne correspond pas tout à fait au sujet traité. En réalité Lillie examine l'attitude d'Alexis I Comnène, Jean II, Manuel I et enfin — en survol — la période allant d'Alexis II jusqu'à Alexis V Ducas Murtzuphlos (c-à-d. toute la période avant la 4^e croisade). Ainsi, l'auteur exclut de son étude tous les états issus de la 4^e croisade, et il n'examine pas l'histoire «franque» du Levant après cette date. Nous y reviendrons plus loin. Dans son introduction l'auteur a annoncé le but de son travail, un but qui est au moins double: (a) raconter de nouveau l'histoire (bien connue) de la 1^e croisade et d'Alexis I Comnène tout en insistant cependant sur l'analyse des sources, et (b) étudier les croisades et la politique byzantine «in das Gesamtbild byzantinischer und fränkischer Politik» (p. x).

La définition des propos de l'étude par l'auteur semble au moins suggérer une réponse à notre première question. On a l'impression que l'auteur se doute des possibilités de contribuer des nouvelles interprétations, etc. aux faits.

Revenons d'abord aux limitations chronologiques du travail. L'auteur (p. xii) prétend qu'après 1204 il n'y avait plus de «byzantinischen Einheitsstaat». Il s'agit là évidemment d'un point de vue bien contestable, et les arguments de l'auteur enlèvent le titre de «Kreuzfahrerstaat» aux états francs en Grèce.

Dans le premier chapitre (pp. 1-53) Lillie examine les expectations et malentendus des deux parties (Byzantins - Francs) pendant la 1^e croisade. Il souligne e.a. que les croisés qui ont occupés un territoire en Orient étaient exactement ceux qui s'opposaient au lien féodal avec Alexis I.

Dans le second chapitre (pp. 54-88) l'auteur examine les relations entre Alexis I et les états des croisés (1098-1118). Chapitre III (pp. 89-134) est consacré à la confrontation entre Jean II et les croisés (1118-1143), tandis que le 4^e chapitre examine la détente entre Manuel I et les Francs («Umarmung»; pp. 135-211). C' est en effet dans ces deux chapitres que Lillie a réussi non seulement à esquisser une image vivante et instruisante de la politique byzantine et de sa souplesse aux temps des Comnènes, mais aussi de mettre — comme c'était son but

principal— tous les faits dans le cadre politique et diplomatique global du Proche Orient (Grecs, Arméniens, Arabes, Turcs, Egyptiens) et de l'Occident (Italiens surtout; Allemands, Flamands, etc.).

En revanche le 5e chapitre (pp. 212-234) ne donne que peu d'information complémentaire aux études de Brand, Nicol, etc. (exception faite peut-être des relations entre Saladin et Isaac II), et ignore presque complètement la recherche faite sur les origines et causes de la 4e croisade.

Chap. VI constitue un résumé utile de la politique byzantine pour toute la période considérée (pp. 235-274).

L'étude est complétée par 4 appendices utiles concernant (i) Laodicée, Antioche et Byzance (1098-1105), (ii) l'objectivité de 3 sources (Kinnamos, Choniate et Guillaume de Tyr), (iii) le traité de 1137 chez Guillaume de Tyr et O. Vitalis, et (iv) l'alliance franco-byzantine contre l'Égypte.

En terminant, on peut conclure qu'il s'agit d'une étude bien fondée et détaillée, qui sans doute devra être conseillée par les historiens des premières croisades (surtout pour Jean II et Manuel I). Il est regrettable que l'auteur n'a pas consacré la même attention aux dernières années de la période traitée.

B. HENDRICKX

Al. Berger, Das Bad in der byzantinischen Zeit, München 1982. 80, σσ. 172 (Miscellanea Byzantina Monacensia, 27).

The Institute for Byzantine and Modern Greek Literature of Munich University issued the 27th volume of *Miscellanea Byzantina Monacensia* in 1982. It contains the «Magisterschrift» of Mr Al. Berger entitled *Das Bad in der byzantinischen Zeit*, a diploma work originally limited to the seventh century A.D., and extended to the whole Byzantine period for purposes of publication. Thanks to that decision, the work gained more in its extension. As it could have been expected, first of all, the author exploited his philological skills bringing to us the most important selection of data on the culture and technology of bathing in general, presented in three chronological sequences: early, middle, and late Byzantine period. The reader will also find an interesting presentation of the attitude of the Church toward baths.

The author undertook the very difficult task of presenting one of the most developed and sophisticated institutions of the Mediterranean culture in the Byzantine period, i.e. in the time when it went through most basic changes. Despite limitations in material, Al. Berger tried to trace these changes through a tremendous amount of minute

information dispersed in literary and archaeological sources weaving them together into one narrative picture. He starts with the presentation of the Church's attitude towards the baths and bathing customs as a basic factor of the changes. In the succeeding chapters Al. Berger describes the bath as an architectural construction, its technology, economy, services etc. In the last chapter the author added interesting notes on the baths in ancient literature, in popular imagination, and proverbial sayings. The annex gives technical details on oils, cleansing materials, and then a list of baths in Constantinople.

The author complains that the literary sources are far from complete, while the archaeological data are even scarce not allowing us to reach satisfactory conclusions. Nevertheless Mr Berger tries to solve several questions related to the subject though some of his answers are rather controversial. One of them is the suggestion that the *frigidarium* was already eliminated from the baths in V century A.D. From the archaeological point of view this problem seems to be much more complicated than it is presented in the book (p. 49), where we read that in Abu Mena the *frigidarium* was replaced by what is called «Vorraum ohne becken». This could be understood as an elimination of the cold bath there. The double bath from Abu Mena, however, as the example supporting this idea is not presented fully on plan 3 p. 91. The so-called «Vorhalle 1» is in fact equipped with basins located below the floor-level and used for washing feet. Four basins in the outer brick-made northern wall of the bath facing unheated «Vorhalle 1», were most probably supplied with cold water only, and functioned as *frigidarium*. Similar arrangements are common in the Mareotic district south of Alexandria (still unpublished) proving that they were incorporated into multifunctional open courtyards. In Alexandria the cold baths of late Roman and Byzantine periods were located in the courtyards as is the case in the big imperial bath at Kom el Dikka, the private bath at the Railway Station Square, and another one on Horreya street. However in other places (pp. 86. 87) the author, following the literary sources, writes that *piscina* is only mentioned directly under the sky. We do not have enough material to define more precisely the disappearance of the *frigidarium* from the Byzantine bath already very early. It can be stated that *frigidarium* as a special room ceased to exist, while its function was transferred to the courtyard.

The chapter describing baths in the later periods, very interestingly present the continuity, and new specific rules of bathing in the royal palaces, monasteries, healing and religious baths, the healing forces of «Patron» or miraculous pictures. To the historians of art it would be interesting to read about the changes in the decoration, and use of ancient motifs and statues, while archaeologists would find valuable explanations of Greek terms. We should therefore be thankful that the editors published it so quickly, even in such a modest form.